

POJĎTE S NÁMI DO POHÁDKY (OBRAZ POHÁDKOVÝCH BYTOSTÍ V ČESKÉ FRAZEOLOGII)

Michaela Křivancová*

Abstract: *This paper explores all manners of depicting fairy-tale characters in Czech phraseology and points out what qualities, actions, states or conditions are usually attached to them. Idiomatic phrases are divided into 30 thematic classes and further structured semantically. The excerpted items refer to fairy-tale characters in and out of fairy-tale contexts, in addition to phrases which may feature mythical beings but as a whole describe other things. It transpired that in many excerpts referring to fairy-tale creatures, it is impossible to discriminate the mythical context from outside reality, namely with characters existing both in fairy tales and the real world (e.g. a king). Idiomatic expressions in both contexts often thematise attributes common to characters from both surroundings. Therefore our evaluation of mythical beings is based on excerpts from the two contexts on condition that it is a generic, not individual, reference. Propositions about singular items thus remain an integral part of the compiled corpus but they are excluded from the final evaluation. The same applies to expressions referring to the reality beyond, which not only enhances the value of this paper but surprisingly constitutes what, in our mind, is the most interesting find of our research.*

Key words: *Czech phraseology, phrase, fairy-tale creatures, generic reference, individual reference, register phraseology units, base word.*

*Mgr. Michaela Křivancová, Ph.D., Ústav bohemistiky, Filozofická fakulta, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, mkrivancova@ff.jcu.cz.

1. ÚVOD – PŘEDMĚT, CÍLE, METODA A METODIKA VÝZKUMU

V tomto příspěvku se podíváme na to, jak jsou pohádkové postavy zpodobovány v české frazeologii, jaké vlastnosti se k nim váží a jaké děje, stavy či okolnosti s nimi bývají spojovány. Povaze zkoumané látky tedy nejlépe vyhovuje tematicko-sémantický princip uspořádání excerpovaných výrazů. Uvnitř stanoveného tematického celku Názvy pohádkových bytostí vymezujeme nejprve několik tematických tříd zastoupených obecnými názvy pohádkových bytostí. Uvnitř těchto tříd následně uplatňujeme kritérium sémantické. Při něm dochází k řazení frazeologických obrátů (v jednotlivých tematických třídách) buď podle explicitního příznaku, jenž je v daném frazeologismu uveden spolu s názvem pohádkové bytosti, nebo na základě implicitního příznaku, jenž se vyrozumívá z významu frazému jako celku a lze ho spojit s pojmenovávanou pohádkovou bytostí. V českém prostředí se tematické uspořádání přísloví a pořekadel objevuje u F. L. Čelakovského (1949, 1. vyd. 1852), systematictější pozornost je pak tematickému zřeteli věnována až ve frazeologických slovnících spoluautorek E. Mrhačové a R. Ponczové (2003; 2004) a spoluautorek E. Mrhačové, G. Balowské a A. Zury (2011). Sémantické hledisko je při řazení frazeologických jednotek, zejména tzv. rčení, uplatňováno např. u J. Zorálka (2000, 1. vyd. 1947) a J. V. Bečky (1982, 1. vyd. 1977). Naše třídění frazémů se snaží být syntézou obou přístupů a využít tak výhod jak třídění tematického, jež je zárukou zejména přehlednosti, tak sémantického, při němž se vyjeví určitá významová synonymie (u frazeologických jednotek v téže sémantické skupině), ale také rozdíly (mezi jednotkami napříč různými sémantickými skupinami v rámci dané tematické třídy). Formální kritérium, jež řadí frazeologické jednotky podle konstrukčních typů a jež je uplatněno ve frazeologických slovnících F. Čermáka (2009), by nebylo pro účely této práce přínosné: obraz pohádkových bytostí (tj. jejich vlastností, činností a stavů, jež jsou s nimi ve frazémeh spojovány) nelze představit na základě formy (výrazové struktury) daných frazeologických spojení, ale pouze na základě významové, sémanticko-funkční, tj. idiomatické, stránky těchto obrátů. Ani řazení podle žánrové specifikace či v terminologii E. Mrhačové a R. Ponczové (2003; 2004) podle tzv. typologie frazeologických jednotek není v tomto příspěvku – s ohledem na jeho tematiku a cíle – relevantní. Klasifikační analýza, jak podotýká např. Mlacek (2007, 5), čili „*akési ,robenie poriadku‘ v pojmosloví malých folklorních žánrov [...], je už postup v mnohých smeroch takmer irelevantný*“.¹ Korpus frazeologických obrátů představený v tomto článku sice zahrnuje širokou škálu různých typů frazeologických jednotek, tj. jednotek, jakými jsou v podání M. Čechové (2012) jednak nevětné slovní kombinace s funkcí nominace, jednak rozsáhlejší ustálená spojení s komunikační (výpovědní) funkcí, nebo v podání E. Mrhačové a R. Ponczové (2003) různá frazeologická spojení od lexikalizovaných přirovnání přes rčení, pořekadla, přísloví a pranostiky, avšak podle této žánrové specifikace (či typologie) excerpované obraty neřadíme. Nad rámec zaměření tohoto příspěvku, a tedy i okrajově, však v korpusu upozorňujeme na tzv. parémie.² Ty jsou cenným zdrojem lidové moudrosti: v pořekadlech (včetně jejich okrajového

¹ Jozef Mlacek dokládá toto tvrzení např. studiemi Petera Ďurča (2004) či Marie Hnátkové (2004).

² Srov. pojetí parémií v publikaci spoluautorek E. Mrhačové a R. Ponczové (2003, 23–26).

typu – pranostik) je shrnuta obecná zkušenost lidu; v případě pranostik je tato zkušenost založená na dlouhodobém pozorování přírody, přírodních jevů a zákonitostí; v přísloví je pak zobecněná životní zkušenost doplněna o filozofické či didaktické poslání a mravní ponaučení. Hlavní pozornost ovšem věnujeme tematicko-sémantickému zřeteli a ten při řazení jednotek důsledně uplatňujeme. Pro úplnost ještě doplňujeme, že jsme do korpusu (soupisu) nezařadili drobné útvary tzv. dětského folklóru (např. rozpočítávadla, říkadla, říkanky, hádanky apod.), neboť tyto typy nebyly obsaženy v žádném souboru/slovníku frazeologismů, z nichž jsme excerpci prováděli.³ Případné zařazení těchto útvarů do našeho soupisu by navíc vyžadovalo pro svůj velký rozsah vlastní registr založený na excerpci z knižních publikací či audionahrávek dětského folklóru a výsledné vyhodnocení by ovšem nepřinášelo informaci o ustáleném obrazu pohádkových bytostí, neboť by takový korpus obsahoval též individuální autorské inovace.

Frazeologickou jednotku (frazeologický obrat; frazém; frazeologismus)⁴ vymezujeme, podobně jako např. Z. Hladká v *Příruční mluvnici češtiny* (Kol. 1997), jako ustálenou kombinaci alespoň dvou slov, která má význam jako celek (zpravidla neodvoditelný z významů jeho složek), přičemž alespoň jeden z jejích komponentů je v dané funkci omezen pouze na tuto kombinaci či několik málo dalších. Dopravnými příznaky pak může být metaforičnost, expresivnost či přítomnost archaismů. Oproti modernímu, širokému pojetí frazeologických jednotek u F. Čermáka (2007; a kol. 2009) tedy nezahrnujeme mezi frazémy jednoslovné složeniny, ale ani složené předložkové, spojkové či částicové výrazy. V souladu např. s E. Mrhačovou (2003) a F. Čermákem (2007) nahlížíme na frazém jako na spojení slov znakové povahy, mající složku sémanticko-funkční (idiomatickou) a výrazovou (v textu vystupující jako frazém).

Korpus excerpovaných obrátů z tematického celku *Názvy pohádkových bytostí* členíme podle tzv. *bázového slova*⁵ (např. víla, šašek apod.) či *bázového spojení* (např. hloupý Honza, chytrá horákyně apod.) na jednotlivé tematické třídy. Bázové slovo či bázové spojení je v názvu tematických tříd užito jako lexikální jednotky v základním (heslovém) tvaru. V jednotlivých frazeologických obrazech je však zastoupeno různými tvaroslovnými variantami či deriváty,⁶ někdy též synonymními ekvivalenty (např. čarodějka/čarodějnice; čaroděj/černokněžník apod.). V našem korpusu frazeologických jednotek se bázové slovo či bázové spojení stává zároveň řadicím slovem či spojením (a tedy tematickou třídou): bázovými slovy nebo bázovými spojeními je zde 30 výrazů, které představují obecné názvy jednotlivých typů pohádkových bytostí (král, princezna, drak atd.). Nezařadili jsme sem však frazémy s bázovým slovem „čert“, neboť pro obrovský rozsah těchto obrátů jsme této pohádkové postavě věnovali pozornost jinde (srov. Krivancová 2016 a 2016). V příspěvku je rovněž upozorněno na 7 obecných názvů (typů) pohádkových by-

³Výjimku představuje pouze obrat: Byl jeden král, (ten) na dudy hrál, královna za času brnkala/vrzala na basu a také obrat převzatý z Erbenovy balady *Vodník*: Na topole nad jezerem seděl vodník podvečerem. Oba tyto obraty byly dohledány ve frazeologických souborech.

⁴Termíny *frazeologická jednotka*, *frazeologický obrat*, *frazém* či *frazeologismus* užíváme jako synonyma.

⁵Termín „bázové slovo“ v této souvislosti výstižně užívá Eva Mrhačová (2003, 107–115).

⁶Srov. tzv. lemma v publikaci Františka Čermáka (2010, 232–233).

tostí, jež nejsou zahrnuty v žádných soupisech či slovnících české frazeologie, a tedy ani v našem korpusu. Uvnitř tematických tříd se vyskytují i frazémy, které obsahují vlastní jména představitelů určitých typů pohádkových postav (např. Popelka, Šípková Růženka apod.). Takové obraty řadíme k tomu bázevemu slovu, které tematizuje odpovídající obecný typ pohádkové bytosti – tedy k apelativu příslušné pohádkové postavy (např. frazeologismy s proprii Popelka či Šípková Růženka jsou řazeny do tematické třídy s bázevým slovem „princezna“). Frazeeologismy individuálně referující k exempláři pohádkové bytosti (nikoliv k obecnému typu) prostřednictvím proprii do celkového vyhodnocení obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii nevstupují, neboť tematizují pouze příznaky těchto individuálních postav, nikoliv prototypické znaky daného obecného typu pohádkové bytosti. Jsou však nedílnou součástí našeho registru, jenž si klade za cíl co možná nejkompaktněji sumarizovat frazémy s pohádkovou tematikou, tj. frazémy obsahující bázevé slovo z tematického celku *Názvy pohádkových bytostí*, ale též frazémy, které sice bázevé slovo (či jeho synonymní varianty) neobsahují, ale jako celé spojení pak pohádkovou bytost pojmenovávají a něco o ní vypovídají. Např. frazeologická sousloví zelený mužík či vodní mužiček jako celek referují k vodníkovi a tematizují jeho zelenou barvu a život ve vodě. Jsou proto zařazena do tematické třídy VODNÍK.⁷ Takovéto obraty do výsledného vyhodnocení vstupují. Které typy frazémů vypovídají či naopak nevypovídají o attributech pohádkových postav, a tedy které typy obratů jsou či naopak nejsou zařazeny do vyhodnocení obrazu pohádkových postav v české frazeologii, vysvětlujeme v příspěvku průběžně a shrneme pak v závěrečné (vyhodnocující) části této práce.

Heslová stať (shrnující veškeré excerpce přiřazené k danému bázevému slovu) má třísložkovou strukturu označenou velkými tiskacími písmeny A, B, C, přičemž k dané složce (subkorpusu) jsou excerpované výrazy řazeny podle následujících pravidel. Složka A zahrnuje frazémy, v nichž bázevé slovo referuje přímo k dané bytosti (tj. nereferuje přeneseně k jiné skutečnosti). Frazeeologický obrat jako celek pak zpravidla o této bytosti něco explicitně či implicitně vypovídá: např. frazém být krásná jako princezna explicitně vypovídá o princezně a dává ji do spojitosti s krásou (bez ohledu na to, že celé spojení „být krásná jako princezna“ může být přiřazeno jakékoliv dívce apod.); nebo např. frazeologický obrat žít si jako král implicitně vypovídá o bezstarostném životě krále, případně též o jeho bohatství (a to opět bez ohledu na skutečnost, že k tomuto způsobu a kvalitě života může být přirovnáván život kohokoliv jiného). Složka A obsahuje také frazémy, v nichž bázevé slovo sice referuje přímo k dané pohádkové bytosti, avšak frazém jako celek referuje k jiné skutečnosti, tj. nevypovídá nic o attributech spojených s bytostí označenou

⁷ Sousevlná pojmenování pohádkových bytostí, dohledaná ve slovnících a soupisech české frazeologie, zařazujeme do našeho korpusu a označujeme je jako tzv. frazeologická sousloví. V těchto obratech však musí jít o sekundární, nikoliv primární pojmenování, abychom mohli tato spojení označit za frazeologická. Například tedy označení „zelený mužík“ či „vodní mužiček“ je sekundárním pojmenováním (ne však z hlediska slovo tvorby) pro pohádkovou bytost vodníka. Uvedená sousloví jsou tedy frazeologická. Jiná situace ovšem nastává v případě souslovných pojmenování typu baba Jaga, děd Vševed, mořská panna apod., jimž věnujeme pozornost v závěru korpusové části příspěvku. Pojmenujeme-li takto pohádkové bytosti, pak jde o primární pojmenování, a spojení tedy nemá frazeologickou povahu. Pojmenujeme-li ovšem takto přeneseně kohokoliv jiného, pak už jde o sekundární pojmenování a tato spojení pak již frazeologickou povahu získávají.

bázovým slovem. Takových frazeologických spojení však bylo minimum. Např. ve frazému (To bylo) za (časů) krále Holce referuje bázové slovo „král“ k označené bytosti panovníka, nikoliv přeneseně k někomu jinému, avšak obrat jako celek nevyovídá nic o této bytosti, neboť má tzv. jiný význam = někdy v dávné minulosti. Výsledný obraz pohádkových bytostí v české frazeologii se tedy nemohl opírat o tyto obraty. Jsou však součástí našeho korpusu. Součástí subkorpusu A jsou i frazeologické obraty, v jejichž formálním vyjádření (jazykovém ztvárnění; výrazové formě) není bázové slovo obsaženo, avšak frazém jako celek k pohádkové bytosti odkazuje: tematizuje některé její příznaky a zároveň ji pojmenovává, tj. již zmiňovaná frazeologická sousloví zelený mužík a vodní mužíček.

Pod složkou B jsou v korpusu zastoupeny takové frazeologické obraty, v nichž samotné bázové slovo neodkazuje k pohádkové substanci, a celé frazeologické spojení proto ani nepojmenovává vlastnosti či okolnosti spojované s pohádkovou bytostí, nýbrž má jiný význam. Např. ve spojení královna květin bázové slovo nerefereje k pohádkové postavě královny coby panovnice a manželky krále, a frazém jako celek tedy neodkazuje k vládce a králově choti, která by vládla květinám, ale bázové slovo v daném obratu referuje k substanci, která v daném prostředí (tj. mezi květinami) zaujímá nejpřednější místo. Dané spojení má tedy jiný význam = označuje růži, tedy tu květinu, která má mezi květinami nejpřednější místo.⁸ Nebo např. ve frazému třiadvacet loupežníků bázové slovo „loupežníci“ nerefereje k pohádkové bytosti loupežníka a obrat jako celek nevyovídá např. nic o tom, že by loupežníci např. žili v tlupách čítajících 32 jedinců, ale bázové slovo zde referuje k hracím kartám, a celé spojení tak označuje soupravu hracích karet, tedy jinou skutečnost. Základní princip zařazení excerpce do složky A či B tedy spočívá v tom, zda bázové slovo referuje k pohádkové bytosti⁹ (subkorpus A), nebo k jiné skutečnosti (subkorpus B).

V korpusu pak pod složkou C uvádíme pro zajímavost i excerpce nefrazeologické povahy, které splňují tu podmínku, že se v jejich formální podobě vyskytuje bázové slovo (včetně případných slovnědruhových či tvaroslovných variant). Explicitně je přitom vždy upozorněno na jinou než frazeologickou povahu daného spojení či výrazu (např. terminologické sousloví, slangový výraz apod.).

Frazémy vyovídající o pohádkových bytostech (obsažené ve složce A) pak dále klasifikujeme podle globálního významu celého spojení do několika dílčích sé-

⁸Srov. obdobné rozlišení významů slova „královna“ např. v Příručím slovníku jazyka českého (dále v textu i poznámkovém aparátu PSJČ): jedním z uvedených významů je „*králova žena; panovnice nad královstvím*“, jiným významem je pak „*žena zaujímající někde nejpřednější místo, někým nebo něčím vládnoucí*“ (srov. Příručí slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu (2007): *královna*, http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?heslo=kr%C3%A1lovna&where=hesla&userexp=use&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=%C4%8Dert&ps_start_from=0&ps_numcards=276&numchange=no¬_initial=1, 26. 1. 2016). Ve *Slovníku spisovné češtiny* (Kol. 2004, 149) je uvedeno obdobné významové rozlišení: „*manželka krále*“ a „*žena, věc ap. vynikající v určitém prostředí: královna plesu, krásy; růže, královna květin*“. Zatímco tedy bázové slovo „královna“ referuje v subkorpusu A k postavě královny coby panovnice, manželky krále, v subkorpusu B pak referuje k někomu či něčemu, co má výlučně postavení v určitém oboru či prostředí. Dané frazémy ze skupiny B pak jako celek nepojmenovávají příznaky pohádkové bytosti.

⁹Ke skutečnosti, že některá bázová slova mohou referovat nejen k pohádkové bytosti, ale též k bytosti reálné, se vyjadřujeme ve shrnující části tohoto příspěvku. Zde tuto informaci prozatím ponecháváme stranou.

mantických tříd, pro jejichž číslování užíváme desetinné členění. Význam celého spojení někdy umožňuje, ale někdy naopak neumožňuje užít v názvu sémantické třídy komponent, který explicitně pojmenovává vyjadřovanou vlastnost/činnost/stav apod. Např. z frazeologického spojení (být) fousatý/mít fousy jako Krakonoš lze vyčlenit sémantickou skupinu s komponentem, jenž je ve frazému explicitně uveden, tj. „být vousatý“, kdežto např. z frazému Chodí jako duch nelze vyčlenit sémantickou třídu na základě explicitně pojmenované činnosti (a vydedukovat tak nepřesný příznak „duch chodí“), ale spojení jde zařadit do sémantické třídy pouze na základě implikovaných příznaků, tj. *nečekanost zjevení, nenápadnost, tichost* apod.¹⁰ Sémantický způsob třídění frazémů s daným bazovým slovem poukazuje na synonymické vztahy uvnitř dané skupiny, zároveň však vyjevuje i určité významové odstíny, takže se týž frazeologismus leckdy objevuje v různých skupinách současně. Např. ve frazému žít si jako král je bazové slovo na základě implicitního významu celého obratu spojeno s bohatstvím, ale i s bezstarostností, a tak je daný obrat řazen do významové skupiny *Život v blahobytu* a zároveň také do skupiny *Pohodlí, bezstarostnost*.¹¹ Během excerpcování daného materiálu se navíc ukázalo, že česká frazeologie je natolik různorodá, že je třeba vyrovnat se i s určitými klasifikačními obtížemi: některé frazeologické obraty nelze roztrždit na základě sémantického rysu vyvoditelného z věcného (pojmového, nociónálního) významu frazému jakožto komplexní jazykové jednotky znakové povahy, neboť netematizují žádné vlastnosti či jiné atributy (činnosti, stavy) pojmenovávané bytosti, ale jsou vázány na určitý situační kontext, okolnosti, za nichž jsou pronášeny, nebo strukturují text.¹² Týká se to např. obratů užívaných k provolávání slávy (At žije král!), k vyjádření údivu či zděšení (Pro pána krále!) apod., nebo jde o ustálené začátky pohádek (Byl jednou jeden král¹³ apod.). Takovéto obraty jsme v rámci daných tematických tříd zařadili do složky A, neboť bazové slovo v těchto frazémech referuje k (pohádkové) bytosti, nikoliv k jiné skutečnosti (např. bazové slovo „král“ ve výše uvedených příkladech tematizuje skutečně postavu krále jakožto panovníka, ne tedy v přeneseném smyslu kohokoliv jiného). Zároveň jsme takovéto obraty zařadili do samostatných sémantických tříd na základě pragmatických složek významu, jež se podílejí na zapojení bazového slova do kontextu. V případě ustálených počátků pohádek jde o tematickou vrstvu pragmatické složky významu (danou organizací textu); v případě „zvolacích“ frazémů různého typu, vyjadřujících zejména postoj mluvčího k promluvě situaci, jde o široce chápanou stylistickou složku pragmatického významu (danou okolnostmi užití daného obratu). V případě frazeologických obratů vyjadřujících kletby pak hovoříme o emocionální a evaluativní vrstvě

¹⁰Srov. sémantické třídy a jejich pojetí u F. Čermáka (a kol. 2009, 26).

¹¹Zařazení týchž frazémů do více sémantických tříd odpovídá různým významům či významovým odstínům plynoucím z frazému jakožto celku. Jemnost tohoto členění je do určité míry dána subjektem autora. Vždy však jde o významové třídy, jež odpovídají významům daného frazému uváděným ve frazeologických slovnících.

¹²Průběžně a podrobněji na tyto obraty a jejich funkci upozorňujeme na příslušných místech korpusové části příspěvku.

¹³V předmětném spojení jde o ustálený způsob uvedení postavy krále na scénu v řadě pohádek. Nelze tedy z tohoto spojení vyvodit informaci „král je, král existuje“, a zobecnit tak rys *existence* krále apod.

pragmatické složky významu.¹⁴ Do celkového vyhodnocení obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii ovšem vstupují z těchto obrátů pouze ty, které vyjevují, jaké situační okolnosti jsou s bázovým slovem spojovány (jakou komunikační situaci odrážejí), a ty, které odrážejí emocionální a evaluativní postoje. Frazémy, které jako celek mají pouze strukturující funkci (tj. ustálené začátky pohádek), do výsledného vyhodnocení nezařazujeme, neboť v nich není tematizován žádný atribut bázového slova, tj. žádné vlastnosti, stavy, činnosti, ani neodrážejí komunikační situaci spojovanou s užitím bázového slova v daném obrátu. Jak již bylo výše předesláno, do závěrečného formování obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii nemohly být dále zařazeny ty frazémy ze složky A, které individuálně referují k exempláři pohádkové bytosti, tedy ne k obecnému typu, a dále pak takové frazémy, které i přes referenci bázového slova k pohádkové bytosti netematizují jako celek (jako celé spojení) atributy této postavy, ale mají jiný význam. Korpus je průběžně doplňován komentáři, jež reagují na formální i sémantickou různorodost frazémů a zdůvodňují zvolený způsob řazení frazémů do jednotlivých sémantických tříd.

Ve všech složkách A, B, C jsou frazeologické jednotky řazeny tak, jak byly postupně excerpovány, tedy ne podle abecedního pořádku. Pro účely našeho výzkumu totiž není abecední pořadí nutné. Využíváme však několik znaků, jimiž poukazujeme na různé významové vztahy mezi dílčími částmi frazeologických jednotek či mezi frazémy navzájem. Pomocí lomítka značíme zaměnitelnou variantu paradigmatickou¹⁵ (koukat jako Petrovský/petrovští), synonymní označení pohádkových bytostí v týchž frazeologických obrazech (být vzteklá jako dračice/saň) a zcela výjimečně též synonymní obměnu mimo oblast bázového slova – a to pouze obměnu výrazů, jež nemají žádný vliv na změnu významu frazému jako celku, a jde tedy o tzv. synonymii úplnou (Ten král dobře kraluje, jenž/kterýž sám se dobře zpravuje). Nevypisujeme však (a tedy ani lomítkem neoznačujeme) excerpované varianty téhož slovního tvaru lišící se spisovností (Král je nahý/nahej)¹⁶ ani varianty na ose knižnost – neutrálnost – hovorovost (např. Král je mrtvý/mrtev, ať žije král!).¹⁷ V obou posledně jmenovaných případech upřednostňujeme (a tedy explicitně uvádíme) varianty spisovné a neutrální (které jsou i v souborech frazeologismů, z nichž jsme excerpaci prováděli, mnohem častější). K dalším užívaným znakům patří kulatá závorka. Do ní klademe vypustitelnou variantu syntagmatickou (být (krásná) jako princezna (z pohádky)). Pomocí rovnítko pak signalizujeme významově identickou variantu konkrétního frazeologismu jakožto celku (Nese se jako královna = Jde jako královna). Slovesné frazeologismy ponecháváme v takovém tvaru (neurčitým či naopak určitým), v jakém byly převzaty ze souborů české frazeologie a idiomatiky. Z hlediska uživatele by se nám totiž jednotná

¹⁴Srov. vymezení pragmatických složek lexikálního významu v následujícím zdroji: *Nový encyklopedický slovník češtiny* (2016): lexikální význam, <https://www.czechency.org/slovník/LEXIK%C3%81LN%C3%8D%20V%C3%9DZNAM>, 16. 4. 2017.

¹⁵Jde přitom vždy o varianty ustálené, tedy ne jakékoliv.

¹⁶Varianty téhož slovního tvaru lišící se pouze spisovností jsou pro účely tohoto příspěvku irelevantní, neboť jen poukazují k formální variantě daného výrazu: jde o různé formy (tvary) téhož slova na základě daného rysu (spisovnosti/nespisovnosti).

¹⁷Jmenné tvary adjektiv hodnotíme oproti dlouhým adjektivním tvarům jako knižní.

slovesná forma jevila jako zbytečná, či dokonce nepraktická. V našem registru tedy neurčitá slovesná forma (infinitiv) jakožto bezpříznakový tvar reprezentuje různé potenciální gramatické tvary slovesa v daných frazeologických obratech (např. obrat chodit jako šašek zastupuje tvary pro různé osoby a čísla – tedy chodím/chodíš/chodí/chodíme/chodíte/chodí jako šašek), zatímco určitá slovesná forma (zpravidla 2. nebo 3. os. sg. či pl., ale též jiné tvary) naznačuje ustálenou podobu konkrétních frazémů (zejména v příslovích, např. Čiň dobře a jednej právě, neboj se císaře ani krále). Frazémy větné povahy (tj. v našem pojetí pouze ty, které obsahují *verbum finitum* či jednoznačnou elipsu *verba finita*) vypisujeme s velkým počátečním písmenem, ostatní frazeologické obraty pak s písmenem malým.¹⁸ Význam frazémů uvádíme téměř vždy, s výjimkou případů, kdy je význam všeobecně známý či dostatečně průhledný (např. zelený mužiček). Pravopis u staročeských excerpceí (z *Českých přísloví* od V. Flajšhansse) přepisujeme do současné podoby.

V tomto příspěvku nejsou sledovány frazémy, v nichž se vyskytují názvy personifikovaných vlastností a stavů (např. přízeň Štěstěny; ta (zubatá) s kosou = personifikovaná smrt; Smrt(-ka) apod.). Předmětem našeho zkoumání nejsou ani frazeologismy obsahující názvy bytostí vyskytujících se v pověstech (např. Bílá paní), bájích (např. pták Fénix), mytologii (např. Polednice, Klekánice), legendách či náboženských představách (např. Bůh, anděl). Výjimečně se však v rámci sledovaných tematických tříd mohou objevit i výrazy personifikující nějaké mimolidské skutečnosti či jevy (např. v rámci tematické třídy Královna se objeví také frazeologické spojení ledová královna = personifikovaná zima), a to kvůli snaze o co možná nejkompexnější soupis frazeologických obrátů k vymezeným tematickým třídám (označujícím primárně pohádkové bytosti). Předmětem tohoto souboru dále nejsou frazeologické obraty s názvy staveb, které se objevují jak v reálném světě, tak v pohádkách (např. hrad, chaloupka), ani s názvy jiných pohádkových objektů-entit (např. království; třináctá komnata; kouzelný proutek, poklad apod.). Do korpusu jsme rovněž nezařazovali frazémy obsahující bázová slova, která poukazují k různým profesím (např. kovář, mlynář, pekař apod.), hodnostem nebo ke společenskému a hmotnému postavení osob (např. sedlák, chudás, boháč apod.). Výjimkou jsou v tomto případě frazeologismy s bázovými slovy „král“, „královna“, „princ“, „princezna“ a „kníže“ (který v dohledaných frazeologismech představuje variantu k výrazu „král“). Vlastní jména osobní či místní jsou zařazena jen tehdy, pokud jde o zřejmou a jednoznačnou souvislost s pohádkami – např. postava hloupého Honzy, Krakonoše, Popelky, Šípkové Růženky, loupežníků Petrovských, princezny z Nemanic apod.

2. KORPUSOVÁ ČÁST

Jak již bylo předesláno, tematický celek Názvy pohádkových bytostí je rozčleněn do 30 tematických tříd podle bázových slov, jež označují obecné typy pohádkových bytostí. V rámci těchto tematických tříd jsou excerpce rozřazovány do složek (subkorpusů) A, B a C podle výše stanovených pravidel. Je přitom samozřejmé, že

¹⁸Výjimku činíme u emotivních frazémů zakončených interpunkčním znaménkem. Vypisujeme je též s velkým počátečním písmenem, přestože *verbum finitum* neobsahují, např. Pro pána krále! = výraz leknutí, podivu, úžasu.

v každé tematické třídě nemusí být celá tato třísložková struktura naplněna. Frazeologismy ve složce A jsou pak rozřazovány do dílčích sémantických skupin, pro jejichž číslování užíváme desetinné členění.

1. KRÁL

A) S postavou krále ve významu (pohádkového, nebo pozemského)¹⁹ panovníka, vládce, jsou v české frazeologii spojovány následující skutečnosti:

1.1 *Život v blahobytu:*

žít si jako král = mít se jako král²⁰ = žít si v blahobytu a maximálním pohodlí; spokojeně a bezstarostně.

1.2 *Pohodlí, bezstarostnost:* žít si jako král = mít se jako král = v blahobytu a maximálním pohodlí; spokojeně a bezstarostně; sedět (si) někde jako král/paša = pohodlně, svobodně, nezávisle.

1.3 *Vláda, moc:*

trůnit někde jako král královské žezlo = v obrazném kontextu symbol panovnické vlády.

1.4 *Hojnost, bohatství, velká míra něčeho:*

královská odměna = velká, štědrá odměna; královský plat = vysoký plat.

Deriváty bázevého slova „král“ označují v těchto frazeologických obrazech „velkou míru něčeho“ a celé spojení tak referuje ke štědré odměně či vysokému finančnímu obnosu. Z daných spojení lze vydedukovat implicitní informaci, že s postavou krále je spojena hojnost, bohatství, velká míra hmotných statků apod.

Z čteně zastoupených parémií s bázevé slovem „král“ vyznívají zobecněné, překvapivě i protichůdné, zkušenosti (v případě přísloví doplněné o mravoučný obsah). Shrnutí je do sémantických tříd 1.5–1.8. Všechny tyto parémie jsou cenným zdrojem moudrosti našich předků.

1.5 *Svévole:*

Královská láska a neláska rovnou váhu mají; Králové jsou nad zákony.

1.6 *Neušermohoucnost (potenciální ohrožitelnost):*

Oráče sní král a krále rytíř = i král má své nepřátele; Těch pohružek králům chovej;²¹ Tíhne mu k zlému, jako králi k oběšení.

1.7 *Čestnost, spravedlnost:*

Ten král dobře kraluje, jenž/kterýž (nejprve) sám se dobře zpravuje; Královo slovo má býti pevné; Dobře jednej v mnohu, v mále a neboj se ani krále = kdo jedná vždy slušně a čestně, nemusí se nikoho a ničeho bát, ani král je nepotrestá; Čiň dobře a jednej právě, neboj se císaře ani krále.

1.8 *Nevěrohodnost:*

Králové šedivé rady mívají; Král je nahý = pravda je ve skutečnosti opačná, nepří-

¹⁹K dichotomii *pohádkový* versus *reálný kontext* se vyjadřujeme ve vyhodnocující části tohoto příspěvku.

²⁰Při vymezování sémantických tříd na základě implicitního příznaku se předržujeme významu daného spojení tak, jak je vymezen ve frazeologických slovnících či soupisech. Např. předmětné frazémy jsou vysvětleny takto: mít se v blahobytu, spokojeně, bezstarostně. Toto vymezení nám dovoluje vydělit dva obecnější sémantické rysy: 1. Život v blahobytu a 2. Pohodlí, bezstarostnost.

²¹Podle Čelakovského jde o „památné pořekadlo z těch časů, když ještě panstvo české mívalo slovo proti králi“ (Flajšhans 2013, 631).

jemně nelichotivá v porovnání s tím, jak se král prezentuje (frazém je převzatý z pohádky H. CH. Andersena (1805–1875) *Císařovy nové šaty*).

1.9 *Boj, bitva:*

Chystá se jako chudý král/rytíř do boje = Vypravuje se jako chudý král/rytíř do boje = připravuje se (k něčemu) zdlouhavě, pomalu. Rys pomalosti, zdlouhavosti je v tomto kontextu mnohdy spojován s očekáváním obtíží či cesty s neodhadnutelným výsledkem a je v přímé souvislosti nikoliv s králem obecně, ale pouze s chudým králem. Význam frazeologického obratu lze volně parafrázovat tak, že chudý král nemá dostatečné vojsko, výzbroj a výstroj, proto očekává porážku, a s odchodem do boje tedy otálí (bez ohledu na to, že k chudému králi může být přeneseně přirovnáván kdokoli jiný a stejně tak boj nemusí být vnímán nutně jako bitva). To, co lze z daného frazeologismu vymezit jako obecný příznak krále, je pouze příležitostný odchod do bitvy, boj s nepřítelem, čili „král chodívá do bitvy“ (bohatý bez zbytečných obav, chudý s obavami).

1.10 *Statečnost:*

Tematika krále se vyskytuje také v mnohých zvoláních, provoláních či výrocích slavných. Z globálního významu těchto typů „zvolacích“ frazémů lze vydělit pouze rys statečnost, vyjevující se z frazeologismu Toho bohda nebude, aby český král z boje utíkal! = (český) král se nevzdává (= tradovaný výrok českého krále Jana Lucemburského (1310–1346) před osudnou bitvou u Kresčaku roku 1346).

1.11 *Situační okolnosti:*

Ostatní frazémy „zvolacího“ typu jsou silně vázány na situační kontext. Prioritní u nich není propoziční obsah, ale komunikační funkce výpovědi.²² Ve významu celého spojení se tak odrážejí pragmatické rysy, zejména postoj mluvčího k promluvové situaci, případně též postoj k pojmenovávané skutečnosti: Král je mrtvý, ať žije král! = situace je stejná, nic se nezměnilo (tradiční formule, kterou se ohlašovala smrt panovníka a nástup nového krále); Ať žije král! = provolání slávy někomu; Pro pána krále! = výraz leknutí, podivu, úžasu (analogicky jako Pro Boha apod.); Králi Juráni, již jsme poděláni = provokativní zvolání s nádechem ironie. Tyto obraty jsme do celkového vyhodnocení obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii zařadili, neboť z pragmatické složky jejich významu vyplývají okolnosti jejich užití (zejména specifikace komunikační situace).

1.12 *Ustálené začátky řady pohádek:*

Do našeho korpusu byly zařazeny také frazémy, v nichž je tematizována postava krále i královny a které představují varianty veselé dětské říkanky. Její základ je v převzatých prvních třech slovech, kterými tradičně začíná spousta pohádek: Byl jeden král, (ten) na dudy hrál, královna za času brnkala na basu²³ = Byl jeden král, (ten) na dudy hrál, královna za času vrzala na basu. Jde o jediné excerpce dětského folklóru, které byly dohledány ve slovnících a soupisech české frazeologie. Zařazujeme je tak do samostatné skupiny vyjadřující *ustálené začátky řady pohádek*, přestože zde nelze hovořit o obecném sémantickém rysu (např. hudebnosti) u tematizovaných postav. Spojení jsou motivována veršovou shodou a jako celek se stala žertovným, hravým začátkem řady pohádek. Implikovaný význam

²²Srov. vymezení komunikačních funkcí výpovědi u Miroslava Grepla v *Příruční mluvnici češtiny* (Kol. 1997, 585–622).

²³Srov. *Řikadla* (1955) od Josefa Lady (1886–1957)

předmětných spojení lze interpretovat jako „byl jeden král a královna“. Ustáleným začátkem pohádek bývá také excerpované spojení Byl jednou jeden král. Jak již bylo zmíněno výše, do celkového vyhodnocení tyto obraty nejsou zařazovány, neboť v nich není tematizován žádný příznak báze slova, ani okolnosti, s jakými je báze slovo v těchto obratech spojováno. Frazémy tohoto typu strukturují text: uvozují začátky pohádek.

1.13 Časová neurčitost (případně doplněná o další rys):

(To bylo) za (časů) krále Holce²⁴ = kdysi v daleké minulosti. V tomto případě jde o individuální referenci ke králi Holci, přičemž daný obrat jako celek vyjadřuje časovou neurčitost situovanou do minulosti. Nejde tedy o sémantický rys, jenž by byl všeobecně (genericky) spojován s postavou krále. Obdobně je tomu i u spojení Za krále Holce byla za groš ovce = kdysi dávno bývávalo levněji. Do celkového vyhodnocení obrazu krále, jež uvádíme v závěru této studie, tedy dané obraty nevstupují.

1.14 Náboženské motivy:

Specifické postavení mají v tomto subkorpusu frazémy král nebeský = Bůh či Kristus a král pekla = Satan, Lucifer. V obou uvedených obratech báze slovo referuje k panovníkovi, avšak z významu celého spojení je zjevné, že u prvního obratu nejde o odkazování k pohádkovému či pozemskému vládci, nýbrž o pojmenování biblické bytosti vládnoucí nebi. V případě druhého spojení pak obrat jako celek může odkazovat k náboženské, ale i pohádkové bytosti vládnoucí peklu. Do výsledného vyhodnocení obrazu pohádkové bytosti krále tyto obraty nezařazujeme, neboť frazémy netematizují příznaky pohádkové postavy označené báze slovem, ale jako celek pojmenovávají jinou skutečnost.²⁵ Do samostatné sémantické třídy je tedy vyčleňujeme na základě náboženských motivů, se kterými je báze slovo „král“ v těchto obratech spojováno. 1.15 *Historické přezdívky panovníků:*

Některá frazeologická spojení představují historické přezdívky panovníků. Do subkorpusu A je zařazujeme z toho důvodu, že samo báze slovo v těchto obratech referuje k panovníkovi nad královstvím. Tato frazeologická spojení ovšem do celkového vyhodnocení nevstupují, neboť z významu celého spojení je zřejmé odkazování k pozemskému (historicky doloženému panovníkovi), nikoliv k pohádkové bytosti: Zimní král = historická přezdívka českého krále Fridricha Falckého, který panoval jednu zimu (od srpna 1619 a po bělohorské bitvě se uchýlil do Nizozemí); Král železný a zlatý = historická přezdívka českého krále Přemysla Otakara II. – pro jeho úspěchy, moc sílu a bohatství.

B) V mnohých frazémách báze slovo „král“ referuje k jiným skutečnostem než k (pohádkovému) panovníkovi nad královstvím. Podle *Slovníku spisovného jazyka českého*²⁶ (dále SSJČ) může výraz „král“ označovat též kohokoliv (cokoliv), kdo (co) vyniká v určitém prostředí nebo ve svém oboru. Tento význam nese báze slovo v následujících frazémách: král pouště = lev; král zvířat = lev; král ptactva = orel; král pěvců = slavík; nekorunovaný král = uznávaná vůdčí osobnost v ně-

²⁴Král Holec byl Ladislav Pohrobek (1440–1457); Holec = holý, bez vousů.

²⁵Frazém král pekla jako celek pojmenovává biblického Satana, nebo pohádkovou bytost dábla, jíž jsme věnovali pozornost v jiném příspěvku (zde již zmiňovaném).

²⁶Slovník spisovného jazyka českého (2011): *král*, <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=kr%C3%A1l&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>, 26. 4. 2016.

jakém oboru; automobilový král = podnikatel ovládající monopolisticky výrobu automobilů, popřípadě majitel největší automobilky; ocelový král = podnikatel ovládající monopolisticky výrobu oceli, popřípadě majitel největší ocelářské firmy; petrolejový král = podnikatel ovládající monopolisticky těžbu ropy, popřípadě i její zpracování; analogicky pak i označení dalších podnikatelů ovládajících jiné obory, odvětví – např. bavlněný král; král burzy atd.; král/pán (všeho) tvorstva = člověk; královská hra = hra, jež vyniká nad ostatními hrami, tj. šachy; Mezi slepými jednooký králem = průměrný jedinec uspěje jen mezi podprůměrnými.²⁷

Další spojení označují další různorodé skutečnosti: červený král = menstruace; králové stok = čističi záchodů; tři králové = 1. (podle biblického podání a náboženské tradice) jde o trojici mudrců, orientálních králů, kteří se přišli poklonit novorozenému Kristu; 2. chlapeci v přestrojení a s papírovými korunami na hlavách chodící koledovat 6. 1. po domech; 3. chodí jako tři králové = tři náhodně sdružení lidé, kteří chodí nápadně či podivně, směšně spolu, ač to mnohdy není vůbec potřeba; 4. svátek 6. 1.; napsat tři krále (na dveře) = napsat iniciály K+M+B; Na tři krále o hodinu dále = kolem 6. ledna je den o hodinu delší.

C) Přeneseně a nefrazeologicky se bázovým slovem „král“ označuje 1. hlavní figurka v šachové hře; 2. prostřední kuželka na kuželníku nebo kulečnicku; 3. karty s obrazem krále od každé karetní „barvy“ (král červený, zelený, kulový, žaludový).

SSJČ²⁸ uvádí následující nefrazeologická sousloví odborného rázu: královská procházka = hádanka, která se luští spojováním písmen podle tahů krále na šachovnici; královský pěšec = figurka v šachách, která stojí na začátku hry před králem; královská reneta = v zahradnictví označovaný druh jablka; lilie královská = v botanice označovaný druh lilie; orel královský nebo bažant královský = v zoologii vymezované druhy orla a bažanta; lučavka královská = v chemii označovaná směs koncentrované kyseliny solné a dusičné užívaná k rozpouštění drahých kovů a ke zkoušení ryzosti jejich slitin.

2. KNÍŽE

Bázové slovo „kníže“ bývá v některých frazeologismech užito namísto bázového slova „král“ – jako lexikální obměna. Dohledáno bylo ve dvou frazémeh.

A) V prvním z nich, žít si jako kníže, je toto bázové slovo spojováno s dvěma atributy:

2.1 *Život v blahobytu a bohatství*

²⁷ Pohádková postava krále sice také může být v běžném chápání spojována s rysem výlučnosti (král má výlučné postavení mezi lidmi z království), ovšem tento rys nedefinuje jen krále, ale i královnu, prince, princeznu či kohokoliv jiného, kdo jakkoliv jinak vyniká (v čemkoliv) mezi lidmi, viz např. petrolejový král. Krále jakožto panovníka tedy nelze definovat na základě rysu výlučnosti (jakožto výlučného člověka). Naopak toho, kdo ve svém prostředí vyniká a je označen výrazem „král“, nelze spojovat s rysem panování, vlády (např. bázové slovo „král“ ve spojení král ptactva nereferuje ke králi, který by vládl ptákům, ale referuje k ptákovu, který má mezi ptáky výlučné postavení apod.). Proto nutně odlišujeme dva významy bázového slova král: 1. panovník jakožto psychosomatická bytost vládnoucí nad královstvím (tj. význam uplatňovaný v subkorpusu A) a 2. kdokoliv (cokoliv), co má výlučné postavení ve svém prostředí nebo oboru. Obdobné rozlišování těchto významů je též ve výkladových slovnících, PSJČ a SSJČ. Analogickou dichotomii významu rozlišujeme i u bázového slova „královna“.

²⁸ Slovník spisovného jazyka českého (2011): královský, <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=kr%C3%A1lovsk%C3%BD&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>, 26. 4. 2016.

2.2 Bezstarostný život

Ve druhém frazému, kníže pekel/pekelné, samo bázové slovo referuje k vládci (obdobně jako v obratu král pekla), avšak celé spojení pak označuje v pohádkách a náboženských představách vládce všech ďáblů, popřípadě jednoho z ďáblů. Do výsledného vyhodnocení obrazu pohádkové bytosti knížete tento obrat nezařazujeme, neboť frazém netematizuje příznaky pohádkové postavy označené bázovým slovem, ale jako celek pojmenovává jinou skutečnost. Obrat zařazujeme do samostatné sémantické třídy – a to na základě náboženských motivů, se kterými je bázové slovo v daném obratu spojeno:

2.3 Náboženské motivy

3. KRÁLOVNA

A) Reference k postavě královny ve významu (pohádkové nebo pozemské) panovnice (manželky pohádkového či pozemského krále) překvapivě nejsou v české frazeologii časté.

3.1 Pýcha, pohrdlivost:

Dohledány byly dva frazémy (s biblickou tematikou), které postavu královny spojují s pýchou, pohrdlivostí: Nese se jako královna (ze Sáby) = Jde jako královna (ze Sáby) = pyšně, nadutě.

3.2 Ustálené začátky pohádek:

Excerptovány byly také frazémy, v nichž je tematizována postava krále i královny a které představují varianty veselé dětské říkanky. Uvedeny byly již v tematické třídě KRÁL. I v této tematické třídě jsou tyto obraty zařazeny do samostatné skupiny shrnující ustálené začátky pohádek, byť do celkového vyhodnocení obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii nevstupují: Byl jeden král, (ten) na dudy hrál, královna za času brnkala na basu = Byl jeden král, (ten) na dudy hrál, královna za času vrzala na basu.

3.3 Náboženské motivy:

Do této části korpusu zařazujeme také frazém královna nebes, neboť bázové slovo v něm referuje k panovnici, vládkyni nad královstvím.²⁹ Až z frazému jako celku je zřejmé, že jde o královnu nebeského království: obrat jako celek má pojmenovací funkci a referuje k Panně Marii. Do celkového vyhodnocení obrazu pohádkové královny tedy nevstupuje, neboť netematizuje atributy pohádkové bytosti. Z biblických motivů čerpá motivaci též frazém Stojí to za Zdrávas, královno, jenž rovněž jako celek nevypovídá nic o pohádkové bytosti královny, ale má jiný význam = nevede se mi moc dobře. Bázové slovo ovšem referuje k panovnici nad královstvím, proto je frazém zařazen do tohoto subkorpusu. Spojení Zdrávas, královno je pak aluzí na stejnojmennou modlitbu z 11. století a z tohoto kontextu vyplývá, že bázové slovo referuje k nebeské královně. Předmětný frazém tedy do výsledného vyhodnocení obrazu pohádkové bytosti královny také nemohl být zařazen.

3.4 Personifikace:

Obdobný případ nastává u frazému Ledová královna, jenž jako celek odkazuje k pohádkově nebo básnicky personifikované zimě. Bázové slovo sice odkazuje k vlád-

²⁹Srov. Slovník spisovného jazyka českého (2011): *královna*, <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=kr%C3%A1lovna&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>, 26. 4. 2016.

kyni, panovnici, ale obrat jako celek pojmenovává jinou skutečnost čili nevyjadřuje příznaky pohádkové bytosti. Obrat tedy nebyl do výsledného vyhodnocení zařazen.

B) Mnohem častější jsou pak frazeologické obraty, v nichž bázové slovo „královna“ nereferuje k pohádkové bytosti (panovnici či manželce pohádkového krále) a obraty jako celek referují k jiným skutečnostem. Podle SSJČ³⁰ označuje bázové slovo „královna“ v těchto spojeních ženu či věc zaujímající někde nejpřednější místo; podle *Slovníku spisovného jazyka českého pro školu a veřejnost* (Kol. 2004, 149, heslo *královna*) pak kohokoliv (cokoliv), kdo (co) vyniká v určitém prostředí nebo ve svém oboru: *královna krásy* = dívka vybraná anketou, soutěží apod. jako nejkrásnější v určitém prostředí a době; *královna květin* = růže; *královna plesu* = 1. dívka vybraná anketou, porotou, pořadatelem apod. jako nejkrásnější; 2. účastnice plesu, která nad ostatní vyniká svou krásou, šarmem apod. a budí obdiv a zájem ostatních; *královna sportu* = lehká atletika; *královna věd* = filozofie n. matematika; *královna zbraní* = pěchota (jako základní složka armády); *královna moře* = Benátky.³¹

C) Přeneseně a nefrazeologicky se „královnou“ označuje 1. šachová figura, dáma; 2. plodící samička u některých sociálních hmyzů (včel, mravenců).
– V zahradnickém slangu se „královnou“ označuje odrůda hrušek.
– V botanickém slangu je spojením *královna noci* označován kaktus velkokvětý – druh kaktusu, který rozkvétá na krátkou dobu jedné noci.

4. PRINC

A) 4.1 *Pokrevní nástupce panovníka, budoucí vládce:*

Bázové slovo „princ“ je všeobecně spojováno se synem panovníka, zpravidla krále. Dohledáno bylo pouze ve frazeologickém spojení *korunní princ*. Podle SSJČ³² se výraz „korunní“ v tomto kontextu vztahuje ke slovu „koruna“ ve významu „panovnická hodnota“. Frazém jako celek označuje pokrevního následníka trůnu (přeneseně v běžném životě pak toho, kdo stále čeká jako všeobecně uznávaný kandidát na vedoucí postavení). Na základě významu celého spojení tak lze formulovat atribut spojovaný v tomto frazému s postavou prince: pokrevní nástupce panovníka, budoucí vládce.

C) Přeneseně a nefrazeologicky je pak bázové slovo „princ“ užíváno v neformální komunikaci pro označení synka; ve spojení „čeká na nějakého prince“ pak bázové slovo označuje (krásného, bohatého) ženicha.

³⁰Srov. Slovník spisovného jazyka českého (2011): *královna*, <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=kr%C3%A1lovna&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>, 26. 4. 2016.

³¹Bázové slovo „královna“ má v korpusu A a B různý význam: 1. panovnice jakožto psychosomatická bytost vládoucí nad královstvím (tj. význam uplatňovaný v subkorpusu A; např. *Nese se jako královna*, v němž bázové slovo referuje k panovnici a teprve frazém jako celek má pak další význam – pýchu) a 2. označuje kohokoliv (cokoliv), co má výlučné postavení ve svém prostředí nebo oboru, tj. význam bázového slova uplatňovaný v subkorpusu B; např. *královna květin* = výlučná květina – růže). Obdobné rozlišování těchto významů je též ve výkladových slovnících, PSJČ a SSJČ, na něž bylo upozorněno v poznámce pod čarou výše.

³²Srov. Slovník spisovného jazyka českého (2011): *korunní*, <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=korunn%C3%AD&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>, 26. 4. 2016.

5. PRINCEZNA

A) 5.1 Ztělesnění krásy:

Princezna bývá tradičně spojována s krásou. Variace frazémů tematizujících tuto skutečnost jsou však minimální. Excerptován byl frazém: být (krásná) jako princezna (z pohádky).

5.2 Vznešenost, ale i domýšlivost:

nosit se jako princezna = být módně oblečen a chovat se domýšlivě, rádoby vznešeně.

5.3 Některé frazeologické jednotky tematizují prostřednictvím vlastních jmen konkrétní princezny ze známých pohádek a vyjadřují jejich typické vlastnosti, rysy či referují k substancím (střevíčky u Popelky) nebo okolnostem (spánek u Šípkové Růženky), se kterými jsou v pohádkách spojovány.

5.3.1 Popelka:

Popelka je v české frazeologii spojována s následujícími příznaky, jež lze vydělit na základě implicitního významu celého frazeologického spojení:

– *Skromnost, neprůbojnost, opomíjenost:*

být (někde) jako Popelka = být příliš skromná a neumět uplatnit své nároky; být odstrkována (v okruhu dravějších lidí), opomíjena, zanedbávána apod.

– *Malá chodidla (střevíčky):*

(To jsou) střevíčky jako pro Popelku = (To jsou) boty jako pro Popelku = malé a jemné botky.

5.3.2 Šípková Růženka:

Šípková Růženka je ve frazeologii ztělesněním *osamělosti, nesmělosti, plachosti*. Přeneseně se pak toto pojmenování vztahuje na osaměle vyrůstající dívku, plachou, nesmělou, stojící stranou dívčích zájmů a zábav. Ve druhém dohledaném frazému je tato postava představována (stejně jako v pohádce) jako bytost spící hlubokým, dlouhým a případně spokojeným spánkem: spát jako Šípková Růženka. Z významu daného spojení lze tedy vymezit atributy vázané na tuto pohádkovou postavu: *hluboký, dlouhý a případně spokojený spánek*.

5.3.3 Princezna z Nemanic:

– *Ztělesnění chudoby:*

Princezna z Nemanic = nemajetná, chudá dívka, případně nevěsta (event. varianta Pán/rytíř z Nemanic = nemajetný pán (převzato z pohádky Kocour v botách).

C) Přeneseně a nefrazeologicky bývá bázovým slovem „princezna“ označována 1. v neformální komunikaci dcerka; 2. v ironii pak zejména pyšné domýšlivé děvče.

6. ŠAŠEK

A) Šašek je v pohádkách komická výstřední postava, která žije při královském dvoře a jejímž úkolem je sloužit královské rodině a rozveselovat ji. K šaškovi v tomto významu referují excerptované frazémy, z nichž lze stanovit následující společný významový rys:

6.1 Směšnost, nedůstojnost:

být jako šašek = směšný, nedůstojný, popř. výstřední; chodit jako šašek; vypadat jako šašek; chovat se jako šašek; dělat si z někoho šašky = tropit si z někoho šašky = mít někoho za předmět žertu, za blázna apod.

C) Přeneseně a nefrazeologicky bývá bázové slovo „šásek“ užíváno (v neformální komunikaci s expresivní funkcí) pro označení člověka, který se chová komicky, nevážně.

7. ČARODĚJ(-NICE)

Do této tematické třídy zařazujeme frazeologické obraty s bázovým slovem „čarodějnice“ (včetně rodových a různých synonymních variant: čarodějnice/čarodějka, čaroděj/čarodějník, černokněžník či kouzelník). Čaroděj(-ka) je pohádková bytost, která čte z čarodějných knih a s jejich pomocí provozuje kouzla. SSJČ vymezuje čaroděje/čarodějku jako toho, „*kdo dělá čáry, kouzla; černokněžník, kouzelník*“.³³ PSJČ čarodějem označuje čarodějníka, kouzelníka, divotvorce.³⁴

A) Bázové slovo čarodějka/čarodějnice, jež referuje k dané pohádkové bytosti, je ve frazeologismech spojováno s různorodými atributy:

7.1 Ošklivost, neupravenost:

být rozcuchaná jako (stará) čarodějnice; být ošklivá jako (stará) čarodějnice.

7.2 Stáří:

Stáří je atribut explicitně vyjádřený ve frazému stará čarodějnice. Přeneseně je tímto frazémem označována stará baba či žena vůbec. Týž frazém však označuje i zlou, klevetivou, svárlivou, intrikující ženu, a umožňuje tak vyjádřit implikované sémantické rysy:

7.3 Svárlivost, pomlouvačnost

7.4 Silná, případně kouzelná moc:

Příroda je mocná čarodějka = působí silně, má velkou moc. V daném frazeologickém spojení se přírodě přisuzuje (čarodějná) moc, síla. Implicitně tak lze stanovit pro čarodějku rysy silné, kouzelné moci.

B) Frazeologické obraty, v nichž bázové slovo (i celý frazeologický obrat) referuje k jiným skutečnostem:

pálení čarodějnic = starý lidový zvyk zapalování ohně na vrších v podvečer filipojakubské noci, 30. 4., a vyhazování hořících košťat jako pochodní; upalování čarodějnic = fanatické a kruté mocenské pronásledování lidí, odsuzování a perzekuce apod., zavržených zejména totalitním režimem.

C) Přeneseně, nefrazeologicky a s pejorativním zabarvením se někdy bázovým slovem „černokněžník“ označuje kněz, farář. Výrazem „čaroděj“ se přeneseně a v nefrazeologickém významu označuje člověk, který dokáže podivuhodné věci.

8. DRAK

A) Drak/dračice/saň je pohádková obluda mající podobu okřídleného ještěra, obyčejně s více hlavami, a sršící oheň. S drakem v tomto smyslu bývají v české frazeologii spojovány různé vlastnosti či okolnosti:

³³Srov. Slovník spisovného jazyka českého (2011): *čaroděj*, <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=%C4%8Darod%C4%9Bj&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>, 26. 4. 2016.

³⁴Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu (2007): *čaroděj*, http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?heslo=%C4%8Darod%C4%9Bj&where=hesla&usereregexp=use&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=%C4%8Darod%C4%9Bj%C4%8Dert&ps_startfrom=0&ps_numcards=0&numchange=no¬_initial=1, 26. 1. 2016.

8.1 Zloba, vzteklost až útočnost:

být (na někoho) (vzteklá) jako dračice/saň; být (na někoho) (zlá) jako dračice/saň = křičet, nadávat někomu, chovat se k někomu krutě či diktátorsky, utiskovat někoho apod. (říká se o ženě či manželce v trvalém či momentálním chování vůči manželovi); být jako drak = řádit jako drak; vyletět na někoho jako drak = být útočný; koukat (na někoho) jako drak = nenávistně. Z následujících dvou frazeologických spojení lze formulovat obdobnou implicitní informaci: drak nepřináší nic dobrého: dračí setba = zlovolná činnost, která ve svých důsledcích přináší zkázu – a to zpravidla i jejímu původci; dračí símě = něco, co působí zlo a zkázu.

8.2 Energičnost, neúnavnost:

Drak je nahlížen také jako rázný, neúnavný tvor, jako stvoření plné energie. Tyto rysy se vyjevují z frazeologismu Je to ženská jako drak = 1. chová se energicky nebo útočně; 2. neúnavně pracuje; ale též 3. pohybuje se rychle a prudce.

8.3 Rychlost, prudkost pohybu:

S bytostí draka je spojen také rychlý pohyb: utíkat jako drak = letět jako drak = hnát se jako drak = běžet jako drak = jet jako drak = rychle, často i odvážně. Na základě jednoho ze svých významů lze do této sémantické třídy zařadit i frazém Je to ženská jako drak = 1. pohybuje se rychle a prudce, ale také: 2. chová se energicky nebo útočně; 3. neúnavně pracuje.

8.4 Velká míra něčeho:

Bázové slovo „drak“ může sloužit v některých frazeologických obrazech jako prostředek intenzifikace, která se vztahuje k jinému, explicitně jmenovanému, rysu (v excerpovaných frazémeh k pracovitosti a chytrosti). Bázové slovo je tedy v těchto frazémeh spojováno s velkou mírou něčeho: být do práce jako drak = dělat jako drak = dřít jako drak = být velmi pracovitý; Tys po draku chytrý (apod.) = velmi chytrý apod.

8.5 Negativní konotace různého obsahu:

O negativních konotacích spojených s bázovým slovem „drak“ svědčí užití tohoto bázového slova v kletbách a emotivních frazémeh příslovecného rázu. U těchto frazémů není prioritní propoziční obsah, ale expresivní komunikační funkce. Tyto obraty řadíme do samostatné sémantické třídy představující bázové slovo právě z hlediska (obecně pojatých) negativně evaluativních postojů a emotivních konotací, tedy na základě pragmatických rysů významu. Drak je tak nahlížen jako stvoření s negativní asociativní významovou složkou: tisíc draků (zastaralé) = výraz nevole (obdobný jako např. obrat K čertu!); Táhni ke draku = jdi pryč.

8.6 Specifickou součástí této tematické třídy jsou frazeologismy, v nichž bázové slovo referuje k pohádkové bytosti draka (což umožňuje zařadit tyto obraty do subkorpusu A), avšak spojení jako celek netematizuje žádné její atributy (čímž nemůže vstoupit do výsledného vyhodnocení). Od sémantické třídy 8.5 je přitom liší to, že mají propoziční obsah a neodrážejí emocionální postoje. Zařazujeme je proto do této samostatné podtřídy a do celkového vyhodnocení tyto obraty nezařazujeme: vzít draka = utéct; mít draka = koupit si draka = opít se; domácí drak

= 1. žena, hospodyně vládoucí nad domácností; 2. zlá panovačná žena přísně střežící domácnost včetně muže.³⁵

C) V přeneseném a nefrazeologickém významu se bázovým slovem „drak“ označuje 1. zlý člověk; 2. neposedné, rozpustilé dítě; 3. bdělý, přísný strážce; 4. dětská hračka k pouštění do větru.

– V zoologii se objevuje termín drak mořský (ryba z čeledi Pegassidae).

– V astronomii jde o název souhvězdí: souhvězdí Draka.

– V leteckém slangu se výrazem drakové letadlo označuje obyčejné letadlo s nehybnými nosnými plochami.

– V meteorologickém slangu se výrazem meteorologický drak označuje letací zařízení skříňového tvaru, upevněné na drátě a nesoucí meteorologické přístroje.

9. STRAŠIDLO

A) Strašidlo/bubák je smyšlený tvor strašící (zejména děti) svou ošklivou podobou a neočekávaným zjevením. Z excerpce lze vydělit následující explicitní či implicitní sémantické rysy spojované s postavou strašidla:

9.1 Ošklivost:

být ošklivý jako strašidlo 9.2 *Strašení; strašidelný zjev:*

Vypadá, jako by viděl strašidlo = je vystrašený a pobledlý. Z daného obratu lze vydedukovat implicitní informaci: strašidlo svým strašidelným vzezřením straší.

9.3 Zamračenost, mrzutost:

být jako bubák = být nazlobený, mrzutý; koukat se jako bubák; mračit se jako bubák; chodit (apod.) jako bubák = mlčky projevoval mrzutou náladu.

9.4 Samostatnou třídu představuje frazém, v němž bázové slovo referuje k pohádkové bytosti, avšak jako celek netematizuje žádné její atributy, čímž nemůže být zařazen do výsledného vyhodnocení. Pro tuto třídu tedy nelze stanovit sémantický rys spojovaný s bázovým slovem: jít se podívat na strašidlo = jít čurat.

B) Bázové slovo strašidlo (ve svých synonymních podobách) mnohdy referuje k jiné skutečnosti než k pohádkové bytosti. „Hastroš/strašák“ představuje strašidlo na ptáky v poli v podobě lidské postavy oblečené do starých roztrhaných šatů. K hastroši v tomto významu referují tyto frazémy: být jako hastroš = chodit jako hastroš = vypadat jako hastroš = být špatně, nedbale oblečen, případně staromódně; být jako strašák do zelí = vypadá neupraveně, zanedbaně; Ten by se tak hodil za strašáka do zelí = je škaredě, nedbale oblečen apod.

V některých frazémech referuje bázové slovo „strašák“ k hrozbě, starosti, vidině něčeho hrozného apod.: To je (velký) strašák = to je hrozba (v expresivních větách); To mi dělá veliké strašáky = dělá mi to starosti; pouštět na někoho strašáky = obvykle bezdůvodně někoho strašit (nikoliv zjevem, ale vidinou hrozby); mít v hlavě strašidlo = hrozivou představu.

C) V přeneseném a nefrazeologickém významu jsou daným bázovým slovem (včetně synonymních variant) označovány jiné skutečnosti: – V karbanickém slangu „strašák“ označuje starý druh hazardní karetní hry.

³⁵ Atributy zla, zloby jsou sice také v některých frazémech připisovány pohádkové postavě draka, avšak v tomto frazému jsou (byť přeneseně) spojovány s určitým typem žen. Proto tento frazém nezařazujeme do sémantické třídy zlo, zloba.

- V taneční oblasti se výrazem „strašák“ označuje český lidový tanec ve dvoučtvrtním taktu a v polkovém tempu.
- V expresivním významu se výrazem „bubák“ označuje nevrlý, mrzutý, ostýchavý člověk.
- V přeneseném významu se výrazem „bubák“ označuje 1. uschlý zbytek kalichu u jablka a hrušky; 2. tmavý černý mrak; 2. v komunikaci s malými dětmi též uschlé hleny z nosu.
- V přeneseném významu jsou výrazem „bubáky“ označovány tmavé černé mraky.
- V expresivním (pejorativním) významu se výrazem „hastroš/strašidlo“ označuje nehezky, nevkusně oblečený člověk.

10. DUCH

A) Bázové slovo „duch“ nese více významů. V pohádkách představuje nehmotnou antropomorfovanou bytost záporných či kladných vlastností. Z excerpovaných frazeologických obrátů lze vydělit následující atributy, jež jsou s pohádkovou bytostí zastoupenou daným bázovým slovem spojovány.

10.1 Slabost (malá síla):

být slabý jako duch = člověk po nemoci apod. krajně vyčerpaný a zesláblý.

10.2 Nečekanost zjevení, nenápadnost, tichost:

objevit se (někde) jako duch = zjevit se (někde) jako duch = tiše, nepozorovaně, náhle, bez ohlášení; zmizet (někde) jako duch = ztratit se (někde) jako duch = tiše, nepozorovaně, náhle, bez ohlášení; Chodí jako duch = neslyšně a pro druhé překvapivě, neočekávaně; vznášet se jako duch = chodit tiše a jakoby nadpřirozeně lehce.

10.3 Dobro, nebo zlo:

dobry duch x zly duch = 1. v pohádkách nadpřirozená bytost konající lidem dobro x zlo; 2. v přeneseném významu osoba pomáhající či škodící druhým.

B) Bázové slovo „duch“ má v jiném než pohádkovém kontextu různé další významy:

V náboženském významu představuje třetí božskou osobu ve věrouce křesťanských církví: Duch (pře)svatý; v pranostikách je spojováno se svátkem zesnulých, Dušičkami (2.11.): O svatém Duše chod' ještě v kožiše; Do svatého Ducha nespustěj se kožicha. Dále se bázové slovo objevuje ve významu duše coby netělesné stránky člověka: myslící, jednající, cítící, ale též nitra, povahy člověka: Být jako bez ducha/jako duchem nepřítomný = chodit jako bez ducha/jako duchem nepřítomný = v důsledku starostí být stále zamyšlený a sedět, stát, pohybovat se nebo pracovat strnule, mechanicky a pomalu; nereagovat na okolí buď vůbec, nebo nepřiměřeně málo (tj. jako bez duše, bez života); v duchu = nevyslovovat, jen myslet něco; lidský duch = duševní síla, nadání, inteligence; klesat na duchu = ztrácet odvahu; Nadechl ho svým duchem = navedl ho svou vnitřní duševní silou; Tenkého (úzkého) má ducha = o úzkostném, usouzeném člověku. Bázové slovo též nese význam dech, dýchání: (jedva/sotva) duch/dech popadat = nemoci se nadechnout; (řící něco) tichým duchem = říci potichu; Vzduch boží duch (= pořekadlo; duch = dech); být jako z kozy duch = být slabý jako koží dech, mít chatrné zdraví. Excerpovány byly též frazémy s bázovým slovem „duch“ ve významu atmo-

sféry doby, poměrů, nálady apod.: duch doby/něčeho = atmosféra, poměry doby, vnitřní ráz něčeho.

C) Přeneseně a nefrazeologicky je v lidové mluvě bázovým slovem „duch“ označován plyn z konečnicku.

– Výraz „duch“ se objevuje také v lidových názvech rostlin: koření sv. Ducha = čemeřice černá.

11. VODNÍK

A) Vodník/hastrman představuje v pohádkách člověku zpravidla nepřátelskou bytost žijící ve vodě, tradičně představovanou s dlouhými zelenými vlasy, zelenou kůží a v zeleném fráčku, z jehož šosu kape voda. Mnohé z těchto atributů se odrážejí též ve frazeologických obratech:

11.1 *Promočenost, život ve vodě:*

Teče z něj jako z hastrmana = kape z něj jako z hastrmana = je promoklý a teče z něj hodně vody; být (mokrý) jako hastrman; vodní mužíček.

11.2 *Zelená barva:*

zelený mužík

11.3 *Dlouhé zplihlé vlasy:*

mít vlasy jako vodník/hastrman = 1. mít dlouhé zplihlé vlasy; 2. vlasy rovné jako hřebíky.

11.4 *Bdění nad někým/něčím; sledování; číhání:*

bdít nad někým/něčím jako vodník = střežit něčí kroky, neustále někoho sledovat apod. V tomto kontextu jde spíše o negativní význam daného spojení, o sledování ve smyslu „číhání na kořist“.

11.5 *Osamocenost:*

Na topole nad jezerem seděl vodník podvečerem = říká se o člověku, který někde sedí sám (převzato z balady *Vodník ze souboru Kytice* od K. J. Erbena).

C) Přeneseně a nefrazeologicky je bázovým slovem „vodník“ označována jakákoliv bytost milující vodu.

– Slangově se výrazem „vodník“ označuje spojovací díl mezi troubelí a hlavičkou dýmky.

– V zoologii se objevuje termín „vodník žlutohý“ (*Hydrophilus*): rod vodních brouků z čeledi *Hydrophilidae*.

12. LOUPEŽNÍK

A) Loupežník je (pohádková) bytost, která přepadává a olupuje pocestné apod. „Petrovský“ byl skutečně žijící vůdce lupičské bandy v 17. století. Dohledány byly dva frazémy s bázovým slovem „loupežník“, přičemž z významu daných frazémů lze vymezit dva atributy spojené s tímto bázovým slovem.

12.1 *Zamračenost, nazlobenost:*

koukat jako Petrovský/petrovští/loupežník = hledět jako Petrovský/petrovští/loupežník = zamračeně, nazlobeně.

12.2 *Loupení, páchání loupeží:*

Loupežník je chápán jako někdo, kdo olupuje někoho jiného o něco. V následujícím excerpovaném frazému však objektem lupu nejsou pocestní a předmětem lupu ne-

jsou peníze ani hmotné věci, ale láska žen; obrat jako celek má tedy jiný význam: loupežník srdcí panenských = svůdce žen. Do výsledného hodnocení obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii bázové slovo nevstupuje tímto globálním významem daného spojení (nelze vydedukovat rys: loupežník je svůdce žen), ale pouze svým rysem loupění, páchání loupeží.

B) Excerptován byl také frazém, v němž bázové slovo neodkazuje k pohádkové bytosti a celé frazeologické spojení ani nepojmenovává vlastnosti či okolnosti spojované s bázovým slovem, nýbrž má jiný význam: dvaatřicet loupežníků = jde o označení soupravy hracích karet (v žertovném smyslu).

C) Přeneseně a nefrazeologicky se v expresivním významu užívá bázové slovo „loupežník“ k označení toho, kdo si jako loupežník počíná (někoho poškozuje, obírá o něco).

13. VÍLA

A) Víla/rusalka je ve slovanské mytologii či v pohádkách nadpřirozená bytost (dobrá nebo zlá) představovaná zpravidla v podobě krásné ženy, jež žije v lesích či ve vodě. Z excerptů ze soupisů a slovníků české frazeologie lze stanovit následující sémantické třídy, jež odrážejí explicitní či implicitní příznaky spojené s uvedeným bázovým slovem.

13.1 *Krása, okouzlující zjev:*

být krásná jako víla

13.2 *Lehkost a elegance pohybu:*

vznášet se jako víla = jít lehce jako víla

Z PSJČ byly dohledány dva následující frazeologické obraty, z jejichž globálního významu lze uvést následující atributy.

13.3 *Dobro, ochraňování:*

Ve frazému dobrá víla referuje samo bázové slovo k pohádkové bytosti. Explicitně je s daným bázovým slovem spojen atribut „dobro“, implicitně se pak z významu celého spojení vyrozumívá též detailnější atribut – ochraňování někoho: dobrá víla je tak chápána jako ochránitelka.³⁶

13.4 *Pomocnice:*

Ve frazému kuchyňská víla samo bázové slovo referuje k bytosti víly. Explicitně je s daným bázovým slovem spojen atribut „působení (pomáhání) v kuchyni“, avšak celé spojení přeneseně a v žertovném smyslu referuje ke kuchařce či pomocnici v domácnosti. Tuto sémantickou třídu nelze vymezit na základě explicitně pojmenované činnosti (a vydedukovat tak nepřesný příznak „víla působí v kuchyni“), ale pouze na základě implikovaného příznaku „pomáhání“. Vílu je tedy možno chápat jako pomocnici.³⁷

³⁶Srov. Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu (2007): *víla*, http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?heslo=v%C3%ADla&where=hesla&useregexp=use&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=ochranitelka&ps_startfrom=0&ps_numcards=76&numchange=no¬_initial=1, 26. 1. 2016.

³⁷Může se sice objevit námitka, že již samo bázové slovo nereferuje v tomto frazému k pohádkové bytosti víly, ale má přenesený význam. V bodu C) této tematické třídy ovšem uvádíme (opíraje se např. o PSJČ) přenesený význam bázového slova: jakákoliv krásná dívka. Domníváme se, že smyslem celého spojení kuchyňská víla není označení krásné dívky v kuchyni, ale

C) Přeneseně a nefrazeologicky, v expresivním významu, je pak bázovým slovem „víla“ označována krásná dívka vůbec.

14. HLOUPÝ (ČESKÝ) HONZA

A) Hloupý Honza je český pohádkový hrdina známý svou lidovou vtípností, chytrostí a vítězící nad urozenými soupeři, ačkoliv svým zjevem či chováním budí dojem hloupého a naivního člověka. Z frazeologických spojení a jejich významů (vymezených frazeologickými slovníky) lze vydělit pouze negativní příznaky:

14.1 *Hloupost, naivita, prostoduchost:*

(být jako) hloupý Honza; tvářit se jako hloupý Honza = budít dojem hloupého, naivně prostého člověka, vypadat nechápavě.

15. CHYTRÁ HORÁKYNĚ

A) Bázové spojení „chytrá horákyně“ se užívá se podle hrdinky ze stejnojmenné pohádky od Boženy Němcové. Z dohledaných frazémů a jejich významů vymezených frazeologickými slovníky lze stanovit následující atributy spojené s daným bázovým spojením.

15.1 *Chytrost, vynalézavost v kompromisech:*

být jako chytrá horákyně = chovat se jako chytrá horákyně = zachovat se kompromisně a takticky, vynalézavě a chytře, a tím vyhovět dvojímu protikladnému tlaku, tj. uspokojit obě strany. Atribut „chytrost“ je ve frazeologických spojeních explicitně uveden; příznak „vynalézavost v kompromisech“ se vyrozumívá implicitně, na základě znalosti dané pohádky.

16. OTESÁNEK

A) Otesánek (či jeho obdoba – Bumblíček) je známá česká pohádková postava, která stále jedla a pila a neměla dost, až spolykala i mámu s tátou a další osoby. Z excerpovaných frazémů lze vydělit pouze rys nenasytlosti.

16.1 *Nenasytlost:*

být jako otesánek/bumblíček = jíst apod. jako otesánek/bumblíček = být nenasytlý, jíst velmi mnoho, ládovat se.

17. KRAKONOŠ

A) Krakonoš je mocný pohádkový vládce krkonošských hor, zobrazovaný s dlouhým plnovousem. Jeho starší název je Rýbrcoul (z něm. Rübezahl). Atribut spojovaný s bázovým slovem je ve frazeologismu explicitně zmiňován:

17.1 *Být nápadně vousatý:*

(být) fousatý/mít fousy jako Krakonoš = být nápadně vousatý.

18. HURVÍNEK

A) Příznak spojovaný v české frazeologii s bázovým slovem Hurvínek se vyrozumívá z implicitního významu následujícího frazému.

spíše jakési skryté „přirovnání“ k víle (tj. formálně nevyjádřené přirovnání): dívka, která působí v kuchyni, je jako víla – a to nikoliv svou krásou, ale svým působením, pomocí. Implicitně se tak vyrozumívá, a podle mého názoru je i klíčový, rys „pomáhání, působení někde“. Vílu tak lze nahlížet jako pomocnici.

18.1 *Naivita, prostota:*

představovat si něco jako Hurvínek válku = naivně si něco představovat; vykládat si něco složitého a komplikovaného velmi prostě a jednoduše.

19. ČERVENÁ KARKULKA

A) Bázové sousloví Červená karkulka se vyskytuje pouze v jediném dohledaném frazému, z jehož globálního významu lze vyvodit implicitní rys spojovaný s danou pohádkovou bytostí.

19.1 *Neměnnost, stálost:*

Je to stále jako o Červené karkulce = je to stále stejné. (Analogicky k tomu, že Karkulka je také stále „stejná“, stále nosí červené oblečení).

20. ŽÁBA SEDÍCÍ NA PRAMENI

A) Žába sice nepatří k typickým pohádkovým bytostem, ale vyskytuje se např. v pohádce K. J. Erbena Tři zlaté vlasy Děda Vševěda či v její době pod názvem O Plaváčkovi, kde sedí ve studni na pramenu vody, a je tak příčinou sucha. Tento motiv se stává zdrojem frazému žába (sedící) na prameni/sedět (někde) jako žába na prameni. Obrat přeneseně označuje skrytou příčinu dlouhodobého nezdaru a lze z něj vydělit implicitní příznak spojovaný s touto pohádkovou bytostí:

20.1 *Příčina nezdaru*

Následující pohádkové postavy jsou v české frazeologii zastoupeny jen svým souslovným pojmenováním. Sémantické třídy lze u těchto bázových slov či bázových sousloví vyčlenit mnohdy jen na základě implicitních příznaků, jejichž východiskem jsou (pro slovníkové formulace významů) znalosti získané z pohádek. V případě těchto implicitních atributů se důsledně opíráme o jejich vymezení ve frazeologických slovnících a soupisech, neformulujeme tedy své zkušenosti z pohádek. Tato pojmenování a tyto atributy, primárně spojované s danými pohádkovými bytostmi, se pak zpravidla přenášejí na kohokoliv dalšího, kdo je daným bázovým souslovím označován, čímž se naplňuje jejich frazeologická podstata: jde již o pojmenování sekundární, zatímco souslovné pojmenování samotné pohádkové postavy by bylo pojmenováním primárním, a tedy nefrazeologickým. V některých případech se však příznaky implicitně spojované se souslovným pojmenováním pohádkové bytosti nepřenesají na toho, kdo je tímto pojmenováním sekundárně označen. Na tyto případy upozorňujeme na příslušných místech následujících tematických tříd.

21. LESNÍ MUŽ nebo LESNÍ ŽÍNKÁ

A) Bázové sousloví divý/lesní muž či divá/lesní žena je ve frazeologických slovnících vymezeno jako pohádková bytost žijící volně v lesích a zpravidla zpustlého zjevu. Z paradigmatických variant „lesní/divý“ lze vydělit explicitně uvedené rysy dané postavy:

21.1 *Divokost, necivilizovanost*

22. MOŘSKÁ PANNA

A) Bázové sousloví mořská panna je ve frazeologických slovnících vymezeno jako mytologická či pohádková bytost žijící v moři, mající od pasu nahoru podobu ženy

a od pasu dolu ryby. Implicitně tak lze pro tuto pohádkovou bytost vydělit příznak:

22.1 *Napůl žena, napůl ryba*

Z daného spojení lze vydělit také explicitně uvedený rys:

22.2 *Život v moři*

Tyto příznaky se ovšem nevztahují na frazeologické užití daného spojení v případě přenesení pojmenování na kohokoliv jiného: označíme-li tímto spojením kohokoliv (zejména dívku), kdo se často a rád koupe v moři, pak je toto užití motivováno pouze rysem „pobývání v moři“.

23. BABA JAGA/JEŽIBABA³⁸

A) Baba Jaga/ježibaba³⁹ je ve frazeologických slovnících vymezena na základě znalostí ruských pohádek jako zlá, stará a ošklivá žena. V pohádkách představuje většinou šerednou stařenu, nepřátelskou lidem. V pojmenování dané pohádkové bytosti ovšem není explicitně tematizován žádný příznak. Implicitně lze pro tuto pohádkovou bytost vydělit tyto příznaky:

23.1 *Ošklivost*

23.2 *Zlo, zloba*

23.3 *Stáří*

24. DĚD VŠEVĚD

A) Děd Vševěd/vševěd⁴⁰ je ve frazeologických slovnících vymezen jako muž, který je moudrý, mnoho zná. V pohádce představuje vševědoucího starce. Z bázevého sousloví lze pro danou pohádkovou bytost vydělit uvedené příznaky:

24.1 *Stáří*: Tento atribut lze vyvodit ze slova „děd“.

24.2 *Moudrost, vševědoucnost*: Tento atribut lze vyvodit ze slova „Vševěd“.

Spojení se užívá přeneseně, zpravidla v ironickém smyslu, a nebývá spojováno s rysem stáří.

25. BARON PRÁŠIL

A) Postava barona Prášila je převzata od stejnojmenného hrdiny českého překladu pohádek německého básníka G. A. Bergera o baronu Münchhausenovi. Přeneseně je daným spojením Baron Prášil označován ten, kdo s vypjatými nadsázkami lže a vymýšlí si.

Z bázevého sousloví lze stanovit implicitní příznak spojovaný s touto postavou:

25.1 *Lež, chvástání*

26. BROUK PYTLÍK

A) Postava brouka Pytlíka je převzata z dětské knížky Ferda Mravenec od Ondřeje Sekory. Ve shodě s atributy pohádkové postavy je spojením brouk Pytlík přeneseně označována hloupá, nafoukaná a domýšlivá osoba. Implicitní příznaky spojované s danou pohádkovou bytostí jsou:

26.1 *Hloupost, nafoukanost, domýšlivost*

³⁸ Mužská varianta této bytosti (ježidědek) není v české frazeologii doložena.

³⁹ Jednoslovná varianta (ježibaba) není podle našeho vymezení frazeologickou jednotkou.

⁴⁰ Jednoslovná varianta (vševěd) není podle našeho vymezení frazeologickou jednotkou.

27. OŠKLIVÉ KAČÁTKO

A) Spojení „ošklivé kačátko“ je převzato ze stejnojmenné pohádky od H. Ch. Andersena. Ve shodě s atributy této pohádkové postavy je bázovým souslovím ošklivé kačátko přeneseně označován původně neznámý či opovrhovaný člověk, který se přerodil v úspěšnou, obdivovanou a respektovanou osobu. Vydělit tak lze explicitní a implicitní příznak spojený s postavou ošklivého kačátka:

27.1 *Ošklivost*: Tento explicitní příznak se však nepřenáší na toho, kdo je souslovím sekundárně označen. Týká se tedy jen pohádkové postavy.

27.2 *Původní neúcta, následný obdiv*

28. KOCOUR V BOTÁCH

A) Kocour v botách je pohádkový kocour chodící jako člověk po dvou nohách ve vysokých botách. Frazeologickým souslovím kocour v botách je přeneseně označován člověk chodící v obuvi nápadně větší velikosti. S danou pohádkovou bytostí tak lze spojit právě ony velké boty (a tento rys se také přenáší na další bytosti označené tímto spojením).

28.1 *Mající velké boty*

29. ZLATÁ RYBKA

A) Zlatá rybka se vyskytuje např. v pohádce O Zlatovlásce od K. J. Erbena. Chycená zlatá ryba, puštěná následně na svobodu, obvykle plní svému vysvoboditeli tři přání. Tento motiv se stává zdrojem frazeologického sousloví zlatá rybka. Obrat označuje vzácný, náhodný a mimořádný zdroj pomoci a lze z něj vydělit explicitní a implicitní příznak spojovaný s touto pohádkovou bytostí (kdežto s bytostí, která je přeneseně pojmenována tímto souslovím, pak lze spojit pouze druhý z uvedených rysů):

29.1 *Mající zlatou barvu*

29.2 *Náhodný zdroj pomoci*

30. ZLATÝ PTÁK

A) Zlatý pták se objevuje např. v pohádce O ptáku Ohniváku a lišce Ryšce od K. J. Erbena. Zlatý pták krade zlatá jablka z královské zahrady a jeho dopadení představuje dějovou linii pohádky. Tento motiv se stává zdrojem frazeologického sousloví zlatý pták/ptáček, jež jako celek přeneseně referuje k velmi bohatému člověku. S tím, kdo je tímto souslovím přeneseně pojmenován, lze tedy spojovat atribut „bohatství“, zatímco s pohádkovým zlatým ptákem lze spojit pouze explicitně uvedený atribut:

30.1 *Mající zlatou barvu*

Následující bytosti známé (nejen) z českých pohádek nejsou v souborech či slovnících české frazeologie vůbec zastoupeny: obr, skřítek, jezinka, sudička, ježidědek, bludička a hejkal.

3. ZÁVĚR – VYHODNOCENÍ EXCERPOVANÉHO MATERIÁLU

Na základě sesbíraného materiálu se vyjevuje, že obraz pohádkových bytostí není v české frazeologii příliš pestrý. Podíváme-li se na excerpované obraty z hlediska reference, pak shledáme, že byly vypisovány následující typy frazémů:

Zprvé frazeologické obraty (následně zařazené do subkorpusu A), v nichž báze slovo referuje k pohádkové bytosti a frazém jako celek tematizuje atributy s těmito bytostmi spojované – a to buď přímo (být ošklivá jako čarodějnice = explicitní informace: čarodějnice je ošklivá), nebo nepřímo (koukat (na někoho) jako drak = koukat nenávistně; implicitní informace: drak je nenávistný). Součástí subkorpusu A jsou dále frazémy, které i přes referenci báze slova k pohádkové bytosti mají jako celek jiný význam (referují k jiné skutečnosti, tj. netematizují atributy spojované s pohádkovou bytostí, např. jít se podívat na strašidlo = jít čůrat). Zařazeny sem byly také frazémy, které sice báze slovo referující k pohádkové bytosti neobsahují, avšak jako celek tuto pohádkovou bytost pojmenovávají a tematizují nějaký její příznak (např. vodní mužíček = vodník). Zároveň se však vyjevuje, že v mnohých excerpovaných obrazech nelze jednoznačně rozlišit, zda báze slovo referuje k bytosti v pohádkovém kontextu, nebo mimo pohádkovou realitu.⁴¹ Projevuje se to u bytostí, jež se vyskytují jak v pohádkách, tak v reálném světě, např. král, královna, princ, princezna. Frazémy v obou kontextech totiž mnohdy tematizují společné, typické atributy postav z obou typů prostředí (srov. Žít si jako král). Z pohádkového kontextu se tak může obraz typických vlastností té které postavy přenášet na základě jistého vzoru či čtenářské zkušenosti na bytosti reálného světa (např. ošklivá čarodějnice), nebo se naopak promítat z bytostí reálného světa do světa pohádek, zejména na základě zkušeností (např. reálná postava lupiče – pohádková postava loupežníka). Proto v tomto příspěvku vyhodnocujeme obraz pohádkových bytostí v české frazeologii na základě excerpací z obou kontextů, avšak s touto podmínkou, že se jedná o generickou referenci⁴² (tj. odkazování k typu pohádkové postavy), nikoliv tedy o individuální referenci (tj. odkazování ke konkrétnímu představiteli určitého typu pohádkové bytosti, např. k princeznám Popelce či Šípkové Růžence), neboť takové frazémy tematizují pouze příznaky těchto individuálních postav, nikoliv prototypické znaky dané pohádkové bytosti.⁴³ Obraty individuálně referující k pohádkové bytosti, případně k bytostem mimo pohádkový kontext, jsou však nedílnou součástí našeho registru.

⁴¹Dichotomii pohádkový versus reálný kontext lze vnímat jako jistou analogii k termínům Lubomíra Doležela: *fikční svět* (zde pohádka) versus *svět reálný* (srov. Doležel 2003).

⁴²Při rozlišování generické a individuální reference se přidržujeme výkladů věnovaných této problematice v podání M. Nekuly v *Průruční mluvnici češtiny* (Kol. 1997). Individuální referencí tedy vnímáme odkaz k exempláři (zde např. Král železný a zlatý) a generickou referencí pak odkaz ke třídě, typu (zde např. žít si jako král).

⁴³Popelka, Šípková Růženka nebo princezna z Nemanic individuálně odkazují ke konkrétním princeznám, zatímco hloupý Honza nebo baba Jaga genericky referují k typu pohádkové postavy. U Krakonoše, Hurvínka, barona Prášila, brouka Pytlíka, děda Vševěda, ale také kocoura v botách či ošklivého káčátka nastává specifická situace, neboť jsou jedinými zástupci daného typu postav, takže jejich vlastnosti ztvárněné v pohádkách a reflektované ve frazeologických obrazech jsou prototypickými příznaky těchto bytostí a snoubí se zde jak reference individuální, tak současně i generická. Tyto frazeologické obraty tedy vstoupily do celkového vyhodnocení. U postavy Otesánka/Bumblíčka se v excerpovaných obrazech píše malé písmeno,

Zadruhé jsme vypisovali frazeologismy (následně zařazené do složky B), v nichž báze slovo nereferuje k pohádkové bytosti,⁴⁴ a obrat jako celek tudíž nevypráví o rysech pohádkové bytosti, nýbrž referuje k jiným skutečnostem (např. již dříve zmiňované frazeologismy typu královna květin či král zvířat apod., nebo např. frazém mít v hlavě strašidlo, v němž báze slovo neoznačuje pohádkovou bytost, ale hrozivou představu).

Do třetice jsme pro zajímavost vypisovali též obraty nefrazeologické povahy (následně zařazené do složky C), v jejichž jazykovém ztvárnění (jevové složce) se vyskytuje báze slovo. Jde o terminologická sousloví (např. vodník žlutonohý referující k broukovi) či slangová sousloví (např. meteorologický drak, který v meteorologickém slangu označuje létací zařízení skříňového tvaru, upevněné na drátě a nesoucí meteorologické přístroje).

Následující tabulka přináší přehled o počtech dohledaných frazémů k jednotlivým báze sloům či báze sloům souslovím. Čísla ve sloupci I. udávají celkový počet všech dohledaných frazeologismů v dané tematické třídě (tj. součet frazémů ze složek A a B). Čísla ve sloupci II. pak uvádějí počet frazémů, v nichž báze slovo referuje k pohádkovým bytostem (tj. součet frazémů jen ze složky A). Číslo ve sloupci III. pak představuje počty frazémů, které ze subkorpusu A mohly vstoupit do výsledného vyhodnocení. Jde o frazémy, v nichž báze slovo genericky referuje k pohádkovým bytostem.⁴⁵ Do celkového vyhodnocení tedy (ze subkorpusu A) nevstoupily jednak frazémy, v nichž pojmenování pohádkové bytosti individuálně referuje k pohádkovým bytostem, jednak frazémy představující pouze ustálené začátky pohádek a jednak frazémy, v nichž sice samo báze slovo (v jakékoliv synonymní variantě) referuje k pohádkové bytosti, avšak obrat jako celek netematizuje žádné atributy spojované s touto bytostí, ale má zcela jiný význam (např. jít se podívat na strašidlo = jít čůrat). K obrátům ve sloupcích I., II. a III. jsme nezapočítávali paradigmatické varianty (bdít nad někým/něčím jako vodník) ani varianty způsobené synonymním pojmenováním tematizovaných bytostí (např. mít vlasy jako vodník/hastrman): takové frazeologické obraty tedy byly započítány vždy jen jednou. Počty excerpceí vykazují, že zastoupení pohádkových bytostí v české frazeologii je poměrně skromné. Tabulka řadí báze slova sestupně podle celkového počtu excerpceí.

takže se vlastní jméno užívá v obecném smyslu (jako obecné substantivum). Z tohoto důvodu vnímáme excerpované frazémy jako genericky odkazující k typu pohádkové postavy, a také je tedy zařazujeme do celkového vyhodnocení.

⁴⁴Netýká se to však případů, kdy báze slovo může referovat jak k pohádkové bytosti, tak k bytosti reálného světa. Tyto případy jsou popsány výše a zařazeny do našeho korpusu pod složku A.

⁴⁵Případně k bytostem, jež se mohou vyskytovat jak v pohádkovém, tak mimo pohádkový kontext, na něž bylo upozorněno výše (zejména král, královna, princ, princezna, kníže).

Tabulka 1: Tabulka s počty excerpceí.
Table 1: Table with quantity of excerpts.

Pohádková bytost	I.	II.	III.	Pohádková bytost	I.	II.	III.
KRÁL	53	32	25	KRAKONOŠ	1	1	1
DRAK	24	24	20	HURVÍNEK	1	1	1
DUCH	24	9	9	PRINC	1	1	1
STRAŠIDLO	16	7	6	ČERVENÁ KARKULKA	1	1	1
KRÁLOVNA	14	7	2	ŽÁBA NA PRAMENI	1	1	1
VODNÍK	8	8	8	LESNÍ MUŽ	1	1	1
PRINCEZNA	8	8	2	MOŘSKÁ PANNA	1	1	1
ČARODĚJNICE	6	4	4	BABA JAGA	1	1	1
ŠAŠEK	6	6	6	DĚD VŠEVĚD	1	1	1
VÍLA	5	5	5	BARON PRÁŠIL	1	1	1
LOUPEŽNÍK	4	3	3	BROUK PYTLÍK	1	1	1
KNÍŽE	2	1	1	OŠKLVÉ KAČÁTKO	1	1	1
HLOUPÝ HONZA	2	2	2	KOCOUR V BOTÁCH	1	1	1
CHYTRÁ HORÁKYNĚ	2	2	2	ZLATÁ RYBA	1	1	1
OTESÁNEK	2	2	2	ZLATÝ PTÁK	1	1	1

Z excerpovaných obrátů, jež vstupují do celkového vyhodnocení obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii, lze konstatovat, že obraz pohádkových postav je tradiční, předpokládaný a nijak překvapivý. Jednotlivé postavy a s nimi spojované atributy (ať již explicitně vyjádřené, a tedy zjevné na první pohled již ze samotného jazykového vyjádření frazému, tak příznaky implicitní, jež se vyrozumívají z významu frazému jako celku) představujeme v pořadí shodném s řazením tematických a většinou i sémantických tříd. Uváděné atributy zde dokládáme zpravidla jen jedním frazémem, přičemž kompletní soupis frazeologických jednotek ke každé sémantické třídě je uveden v korpusové části příspěvku.

Ke králi se tradičně váží různé vlastnosti. Nositel těchto vlastností bývá v české frazeologii spojován s pohodlím, blahobytem a bezstarostností (tyto atributy platí i pro postavu knížete: žít si jako král/kníže), hojností (královský plat), s mocí a vládou (trůnit (někde) jako král), ale též s nevšemohoucností (Táhne mu k zlému, jako králi k oběšení). Představuje rovněž autoritu, jíž se dovoláváme při úleku apod. (Pro pána krále!). Král by měl být spravedlivý, čestný a zásadový (Královo slovo má býti pevné), avšak ze zkušeností lidu může vyplývat i opak: nevěrohodnost (Králové šedivé rady mívají) či projevy královny svévole (Královská láska a neláska rovnou váhu mají). Král je rovněž spojován s bitvou a statečností (Toho bohda nebude, aby český král z boje utíkal!). Postava krále je v české frazeologii spojována také s provoláváním slávy (Ať žije král!) či s provokací (Králi Juráni, již jsme poděláni!). Kníže v české frazeologii reprezentuje, podobně jako král, život v bohatství a blahobytu. S postavou královny je v české frazeologii kupodivu spojena jen pýcha (Nese se jako královna (ze Sáby)). Princ je zpodobován pouze jako pokrevní nástupce panovníka, budoucí vládce (korunní princ). Princezna je v české frazeologii spojována s krásou (být (krásná) jako princezna (z pohádky)), vznešeností či domýšlivostí (nosit se jako princezna); šašek s nedůstojností a směš-

ností (vypadat jako šašek). Čarodějnice je na základě frazeologických excerpí vymezena jako ošklivá, neupravená (být ošklivá jako čarodějnice; být neupravená jako čarodějnice) a zpravidla též stará, svárlivá a zlá bytost (stará čarodějnice) či bytost, která působí silnou, případně i kouzelnou mocí (tento sémantický rys vyplývá ovšem ze synonymní varianty bázevého slova „čarodějnice“, tedy z výrazu „čarodějka“). Postavě draka jsou ve frazeologii přiděleny vlastnosti jako zlo, vzteklost, útočnost (být (na někoho) vzteklá jako dračice/saň; být (na někoho) zlá jako dračice/saň), ale též velká rychlost (hnát se jako drak) a energičnost (Je to ženská jako drak). Bázevé slovo „drak“ je rovněž užíváno jako prostředek intenzifikace: slouží k vyjádření velké míry něčeho (být do práce jako drak) a obecně je též spojováno s negativními konotacemi, takže se objevuje v kletbách či emotivních frazémehch příslovečného rázu (Táhni k draku!). Strašidlo se vyjevuje jako ošklivá (být ošklivý jako strašidlo) a zamračená bytost (mračit se jako bubák), strašící svou podobou a neočekávaným zjevením zejména děti (vypadá, jako by viděl strašidlo = je vystrašený). Duch představuje v české frazeologii nehmotnou antropomorfizovanou bytost záporných či kladných vlastností (dobry duch; zly duch), slabou (být slabý jako duch), tichou, neslyšně a neočekávaně se zjevující či mizící (zjevit se (někde) jako duch). Rovněž obraz vodníka není v české frazeologii nijak překvapující. Vymezen je jako vodní bytost (vodní mužík) zelené barvy (zelený mužiček) a rovných, dlouhých, zplihlých vlasů (mít vlasy jako vodník), promočený (Teče z něj jako z hastrmana), bedlivě střežící něčí kroky (bdít nad někým/něčím jako vodník), někdy též jako osamělý jedinec (Na topole nad jezerem seděl vodník podvečerem). Loupežník je pak českou frazeologií ztvárněn jako zamračená, nazlobená bytost (koukat jako Petrovský/petrovští/loupežník) olupující někoho o něco (loupežník srdcí panenských) a víla pak jako krásná, okouzlující bytost (být krásná jako víla), lehce a elegantně se pohybující (vznášet se jako víla), dobré, ochraňující stvoření (dobrá víla) či pomocnice (kuchyňská víla). Postava hloupého Honzy je v české frazeologii spojena pouze s naivitou, prostoduchostí a hloupostí (tvářit se jako hloupý Honza), postava chytré horákyně naopak s chytrostí, vynalézavostí v kompromisech (chovat se jako chytrá horákyně). V případě postavy Otesánka se daný atribut, nenasytost, vyrozumívá z globálního významu frazeologismu jíst jako otesánek/bumbrlíček. Rovněž postava Krakonoše motivovala českou frazeologii nápadným znakem, kterým se tato pohádková bytost vyznačuje: vousatostí (být fousatý jako Krakonoš); postava Hurvínka pak svou naivitou a prostotou (představovat si něco jako Hurvínek válku); Červená karkulka svou barevnou neměnností, stálostí (Je to stále jako o Červené karkulce = stále stejné) a konečně žába sedící na prameni je v české frazeologii, obdobně jako v pohádkách, nahlížena jako skrytá příčina nezdaru (sedět (někde) jako žába na prameni = být příčinou nezdaru).

Následující pohádkové postavy jsou v české frazeologii zastoupeny jen svým souslovným pojmenováním. Tato pojmenování i atributy, primárně spojované s danými pohádkovými bytostmi, se pak zpravidla přenášejí na kohokoliv dalšího, kdo je daným bázevým souslovím označován. Z těchto bázevých sousloví lze někdy vydělit explicitně uvedený příznak, častěji však příznaky implicitní, jejichž východiskem jsou (pro slovníkové formulace významů) znalosti získané z pohádek

(nevyrozumívají se z jazykového ztvárnění daného sousloví). Pohádkovým bytostem označeným souslovným pojmenováním lze na základě slovníkových formulací přidělit tyto příznaky: divý/lesní muž či divá/lesní žena je spojen s divokostí (necivilizovaností); mořská panna s životem v moři a implikovaně pak s podobou mezi ženou a rybou; baba Jaga je spojována s ošklivostí, zlobou a stářím; děd Vševěd se stářím, moudrostí a vševědoudností, baron Prášil se lží a chvástáním, brouk Pytlík s hloupostí, nafoukaností a domýšlivostí. Bázové sousloví Ošklivé kačátko explicitně tematizuje rys ošklivosti, implicitně je pak spojováno s původním opovrhováním a následným obdivem; kocour v botách pak bývá spojován s velkými botami. Zlatá ryбка explicitně tematizuje zlatou barvu, implicitně pak představuje nečekaný zdroj pomoci. Bázové sousloví zlatý pták je rovněž explicitně spojeno s příznakem zlaté barvy. V případě přenášení těchto pojmenování (i atributů) na kohokoliv jiného dochází k naplnění frazeologické podstaty těchto obrátů, neboť tak jde již o pojmenování sekundární. Na případné odchylky v přenášných příznacích upozorňujeme v korpusové části příspěvku. Zde shrnujeme, s ohledem na tematiku a cíle příspěvku, pouze atributy spojované s pohádkovými bytostmi.

Nedílnou součástí sesbíraného korpusu z tematického celku *Názvy pohádkových bytostí* představují ty typy frazeologických excerpceí, které do celkového vyhodnocení obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii nevstoupily (a ani vstoupit nemohly). Jde o:

- a) frazémy, v nichž bázové slovo referuje k jedinečným referentům (tj. v našem soupisu k princezně Popelce, Šípkové Růžence či k princezně z Nemanic);
- b) frazémy představující pouze ustálené začátky pohádek (v našem korpusu spojené s bázovým slovem král či královna);
- c) frazémy, v nichž bázové slovo referuje k pohádkové bytosti, avšak celé spojení netematizuje žádné její atributy, ale označuje jinou skutečnost (např. jít se podívat na strašidlo = jít čůrat);
- d) frazeologické obraty (shrnuté v subkorpusu B), v nichž bázové slovo nerefereuje k pohádkové bytosti a obrat jako celek netematizuje žádné vlastnosti, stavy, činnosti ani situační okolnosti, s nimiž by bylo bázové slovo spojováno (např. být jako z kozy duch = být slabý jako kozí dech, mít chatrné zdraví).

Tyto excerpce jsou výsledkem snahy o co nejúplnější soupis frazeologických obrátů s pohádkovou tematikou. Znamenají tak přidanou hodnotu tohoto příspěvku a podle našeho úsudku navíc představují – pro mnohdy i překvapující či úsměvný význam celého obrátu – určité zpestření.

Bonusem celého registru ustálených jednotek s pohádkovou tematikou jsou také excerpované obraty nefrazeologického typu (zařazené do subkorpusu C), zejména terminologická či slangová sousloví obsahující bázové slovo z tematického celku *Názvy pohádkových bytostí*. Tyto obraty jsme do korpusu zařadili pro zajímavost a zpestření.

POUŽITÉ ZDROJE

LITERATURA

- BEČKA, Josef Václav (1982): *Slovník synonym a frazeologismů*. 3. vyd. Praha: Novinář.
- ČECHOVÁ, Marie (2012): *Řeč o řeči*. Praha: Academia.
- ČELAKOVSKÝ, František Ladislav (1949): *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. 3. vyd. Praha: Vyšehrad.
- ČELAKOVSKÝ, František Ladislav (1976): *Přísloví – napoví. Výbor z Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Praha: Albatros.
- ČERMÁK, František (2007): *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Praha: Karolinum.
- ČERMÁK, František (2010): *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- ČERMÁK, František a kol. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 1.–4. díl. Praha: LEDA.
- DOBROVSKÝ, Josef (1963): *Českých přísloví sbírka*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- DOLEŽEL, Lubomír (2003): *Heterocosmica. Fikce a možné světy*. Praha: Karolinum.
- ĎURČO, Peter (2004): Paremiologické minimum slovenčiny. In: *Jazyky a jazykověda. Sborník k 65. narozeninám prof. Františka Čermáka*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 45–61.
- FLAJŠHANS, Václav (2013): *Česká přísloví. Sběrka přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku*. 2. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého.
- HNÁTKOVÁ, Milena (2004): Identifikace přísloví v korpusu. In: *Jazyky a jazykověda. Sborník k 65. narozeninám prof. Františka Čermáka*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 89–97.
- HRUBÝ, Karel (1880): *Sběrka přísloví, pořekadel a průpovědí, kterých užívá náš lid rolnický*. Praha: J. OTTO.
- KOL. (1997): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KOL. (2004): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Dotisk 3. vyd. Praha: Academia.
- KŘIVANCOVÁ, Michaela (2015): Čertovský guláš – první část (Obraz čerta v české frazeologii). *Lingua Viva*, roč. 11, č. 21, s. 41–48.
- KŘIVANCOVÁ, Michaela (2016): Čertovský guláš – druhá část (Obraz čerta v české frazeologii). *Lingua Viva*, roč. 12, č. 22, s. 34–45.
- MLACEK, Jozef (2007): Z problematiky specifických a periférnych paremiologických útvarů. In: *Parémie národů slovanských*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity, s. 5–14.
- MRHAČOVÁ, Eva (2003): Prémie se zooapelativem jako bázovým slovem v češtině a polštině. In: *Parémie národů slovanských*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity, s. 107–115.
- MRHAČOVÁ, Eva a PONCZOVÁ, Renáta (2003): *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity.
- MRHAČOVÁ, Eva a PONCZOVÁ, Renáta (2004): *Lidské tělo v české a polské frazeologii a idiomatice*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity.
- MRHAČOVÁ, Eva, BALOWSKA, Grazyna a ZURA, Anna (2011): *Příroda: země – vesmír – život – smrt – barvy – prostor – čas v české a polské frazeologii a idiomatice*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity.

ZAORÁLEK, Jaroslav (2000): *Lidová rčení*. 4. vyd. Praha: Academia.

ZEMANOVÁ, Mirka (2008): *Co na srdci, to na jazyku. Česká přísloví, přirovnání a rčení*. Brno: Computer Press.

INTERNETOVÉ ZDROJE

Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu (2007), <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/>, 26. 1. 2016.

Slovník spisovného jazyka českého (2011), <http://ssjc.ujc.cas.cz/>, 26. 4. 2016.

Nový encyklopedický slovník češtiny (2016), <https://www.czechency.org/slovník/>, 16. 4. 2017.

SUMMARY

This paper provides information on how fairy-tale characters are depicted in Czech phraseology, what qualities are attached to them, and what actions, states or conditions have been linked to them. In terms of methodology, the paper is based on excerpts of phraseological expressions from collections, anthologies, and dictionaries of phraseology – from F. L. Čelakovský (Mudrosloví národu slovanského ve příslovích; 1852) to the dictionaries of F. Čermák (2009); it also draws from relevant entries in the Dictionary of the Czech Language and the Dictionary of Formal Czech Language. The research applies thematic-semantic sorting of excerpts: phrasemes are first ordered according to a so-called “base word” (representing the name of a fairy-tale character) into 30 thematic classes and are then semantically ordered according to these classes. This is done either according to an explicit attribute that is listed in the given phraseologism together with the base word, or based on an implicit attribute that is understood (or can be deduced) from the meaning of the phraseme as a whole and thus connecting it with a named fairy-tale being.

Excerpts in terms of thematic classes have a three-part structure marked with letters A, B, and C according to the type of excerpt. First, phraseological expressions were written out (and subsequently categorized under part A), in which the base word refers directly to the fairy-tale being and the phraseme as a whole either thematizes the attributes given to these beings – done directly (to be as ugly as a witch) or indirectly (to look (at someone) like a dragon = look at someone hatefully; implicit information: the dragon is hateful) – or, the given phraseme, despite reference of the base word to a fairy-tale being, has meaning as a whole (it refers to a different fact, i.e. it does not thematize attributes linked to a fairy-tale being, e.g. go look at the ghost = go urinate). Secondly, we have written out the phraseologisms (subsequently categorized under part B), in which the base word does not refer to a fairy-tale being and the expression as a whole refers to other facts (e.g. in the phraseological expression the queen of flowers, the base word does not refer to a female monarch (either fairy-tale or real), but labels anyone (or anything) that stands out in a certain environment or in its field. This expression has the meaning of “rose”, i.e. the most prominent of flowers). Thirdly, to enrich the work, we have also listed expressions of a non-phraseological character (subsequently categorized under part C), i.e. terms (e.g. yellow-legged nix referring to a beetle) or slang expressions (e.g. a meteorological dragon (note: a “dragon” is also the term for a kite in Czech) in meteorological slang denotes a box-shaped flying instrument secured on a wire that carries meteorological instruments).

In the summary section of the paper, we have included a table that provides an overview of the numbers of found phrasemes for individual base words (and thus thematic classes). Numbers in column I show the total number of all found phraseologisms in the given thematic class (i.e. the sum of phrasemes from part A and B). The numbers in column II then list the number of phrasemes in which the base word refers to fairy-tale

beings (i.e. the sum of phrasemes only from part A). The numbers in column III then represent the number of phrasemes that ended up in the evaluation, i.e. phrasemes in which the base word generically refers to fairy-tale beings. The evaluation of the image of fairy-tale beings in Czech phraseology did not (and could not have) included those phrasemes from part A in which the name of the fairy-tale being individually referred to fairy-tale beings; it also did not include phrasemes that had no propositional relationship but only a communication function (these were expressions, as a rule, of an emotive character) or phrasemes representing only fixed introductions in fairy-tales.

The numbers of excerpts show that the representation of fairy-tale beings in Czech phraseology is very modest. Judging by the semantics of the phraseological expressions, we can claim that the image of individual fairy-tale beings is traditional, assumed, and in no way surprising (the overall image of these characters is summarized in the conclusion of this paper). Wholly surprising and unexpectedly, the most interesting part of this research – whether for its extent or often the unexpected global meaning of the whole expression – were phraseologisms from part B (i.e. those in which the base word do not refer to a fairy-tale being, do not thematize their attributes, but as a whole have a different meaning). The added value of the whole register of fixed units with fairy-tale themes includes the excerpted expressions of the non-phraseological type (put under part C). This mainly includes terminological or slang expressions containing the base word. These expressions have been incorporated into the corpus to make the paper more interesting and diversified.